
QURAN
və
ELMİ ZEHNİN İNŞASI

CANER TASLAMAN
ENİS DOKO

Bu kitab Elşad Mirinin rəhbərlik etdiyi
“www.din.az” saytının “Uydurolan dindən
endirilən dinə” layihəsi çərçivəsindəki dördüncü nəşridir

<i>Tərcümə edən:</i>	Namiq Qurbanov
<i>Redaktor:</i>	Valeh İsmailov
<i>Korrektor:</i>	Selcan MİRİLİ
<i>Bədii və texniki tərtibat:</i>	Şəlalə ARİFQIZI
<i>Dizayner:</i>	Emil Camalov

Kitab Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin
00.00.2017 tarixli DK-000/0 qərarı ilə nəşrinə razılıq
verilmişdir.

www.din.az
www.aye.az
www.fetva.az

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ / 5

GİRİŞ / 9

I-ci BÖLÜM

QURAN VƏ ELMİ FƏALİYYƏTLƏRİ
MÜŞAYİT EDƏN FƏRZİYYƏLƏR / 19

1. KAİNATIN RASİONAL,
ANLAŞILAN QURULUŞU VAR / 21

2. İNSAN ZEHNİ KAİNATLA BAĞLI DOĞRU
MƏLUMATLAR ƏLDƏ EDƏ BİLƏR / 31

3. KAİNATIN XASSƏLƏRİ KƏŞF OLUNA BİLƏR / 41

4. TƏBİƏT QANUNLARI UNİVERSALDIR / 49

5. KAİNATI ARAŞDIRMAQ ƏHƏMİYYƏTLİDİR / 61

6. KAİNAT HAQQINDA BİLGİ ƏLDƏ ETMƏDƏ
MÜŞAHİDƏ MÜHÜMDÜR / 69

7. KAİNATI ANLAMAQDA
RİYAZİYYAT MÜHÜMDÜR / 77

II BÖLÜM

QURAN VƏ ELMİ FƏALİYYƏT
ÜÇÜN MOTİVASİYA / 85

NƏTİCƏ / 107

MƏNBƏ / 111

ÖN SÖZ

Müasir dövrdə insanların həyatını istiqamətləndirməsi baxımından iki sahənin böyük təsirə malik olduğunu görürük. Bunlardan biri din, digəri elmdir. Bu iki sahənin bir-biri ilə qarşıdurmada olduğunu da, aralarında hər hansı əlaqənin olmadığını da, müsbət bir əlaqənin mövcudluğunu da müdafiə edənlər var. Tədqiqatlarının böyük hissəsini elm-fəlsəfə-din münasibətləri təşkil edən elm adamları olaraq, biz bu üç yanaşmadan sonuncusunun doğru olduğu qənaətindəyik. Ancaq bununla yanaşı, “Hansı dindən və hansı elmdən söhbət gedir” sualına veriləcək cavabın böyük əhəmiyyət daşdığını və izah edilməsinin vacibliyini də xatırlatmaq məcburiyyətindəyik. Dinlərin və elmin daxilində bir-birindən fərqli izahlar mövcuddur ki, elm-fəlsəfə-din münasibətləri kontekstində bu fərqliliklərin müəyyən edilməsi olduqca mühümdür.

Burada elm-fəlsəfə-din münasibətləri başlığı ilə əlaqə-

li mövzu İslam dininin əsas qaynağı olan Qurana əsasən dəyərləndiriləcəkdir. Quranın məzmununun elmi fəaliyyətlə necə əlaqə qurduğunu müəyyənləşdirmək bu kitabın əsas məqsədidir. Bunu Quranın ortaya qoyduğu teist dünyagörüşü ilə müasir elm aləmində geniş yayılmış naturalist-teist yanaşmanın müqayisəsi əsasında etməyə çalışacağıq. Müsəlmanların əsas dini qaynağı olan Quran, öz məzmunu etibarilə inananlar üçün bir zehnin formalaşdırılmasını hədəfləyir. Quran zehnimizdə mövcud olan fərziyyələr (*“Fərziyyə” anlayışı altında ehtiva olunan fikir burada və daha sonra bir düşüncəni dərindən araşdırmadan mənimsəmə anlamındadır –red.*) və reallaşdırılması vacib hərəkətlər üçün motivasiya verir.

Digər tərəfdən, elmi fəaliyyətləri zehnimizdəki fərziyyələrlə gerçəkləşdirməkdəyik və hər fəaliyyət kimi, elmi fəaliyyət də motivasiya tələb edir. Bu kitabda Quranın elmi fəaliyyətlər üçün lazımı fərziyyələri inşa etdiyi və verdiyi motivasiyanın elmlə məşğul olmağı təşviq elədiyi göstərilməyə çalışılır. Quranın söhbətə mövzu olan fərziyyələrlə əlaqəsi, təsbit etdiyimiz qədər, əvvəllər araşdırılmadığı üçün bu işin özünəməxsus tərəfini təşkil edir.

Quranın məzmununun qeyd edilən şəkildə olduğu barədə tezisimizin müsəlmanların bu məzmununa uyğun davrandıqlarına dair bir iddianı əhatə etmədiyi nəzərə alınmalıdır. Müsəlmanların elmi nailiyyət və uğursuz dövrləri, bu dövrlərin səbəbləri, bütün bu dövrlərdə Qu-

ranın təsirinin hansı miqyasda olması başqa tədqiqatların mövzusudur. Əlbəttə, bu cür işlərdə əlinizdəki kitabda irəli sürülən fikirlər dəyərləndirilə bilər, fəqət, bu kitabın iddialarının, sadəcə, Quranın məzmunu ilə bağlı olduğunu xüsusilə vurğulamaq istəyirik.

GİRİŞ

Bu kitabda İslam kontekstində elm-din münasibətlərini fəlsəfi prizmadan tədqiq etməyə çalışacağıq. Və bu zaman İslam dini ilə bağlı araşdırmalarımızı İslamın əsas qaynağı olan Quranla məhdudlaşdıracağıq. Quran müsəlmanlar üçün əsas qaynaq olsa da, tarixi proseslərdə yaşananların, məzhəb ayrışeçkiliyinin, hədis qaynaqlarının, siyasi liderlərin, ideoloqların, təsəvvüf cərəyanlarının, Quranın müəyyən hissələrinin digər hissələrdən üstün olduğunu diqtə edən yanaşmanın (məsələn, fiziki ibadətlərlə bağlı olanlar) da müsəlmanların elmlə əlaqəsinə təsir etdiyi artıq tarixi gerçəkdir. Bu səbəbdən, Quran çərçivəsində aparılacaq bir araşdırma, əlbəttə, müsəlmanların tarix boyu elmlə əlaqəsinin necə olduğunun anlaşılmasını detallı şəkildə ifadə etməz. Fəqət, Quranın müsəlmanlar üzərindəki nüfuzu nəzərə alındıqda, onun məzmunu ilə elmi fəaliyyət arasındakı əlaqənin müəyyənləşdirilməsinin İslam dininin elmlə əlaqəsinin başa düşülməsi baxımından əhəmiyyəti də aydındır.

“Quran-elm münasibətləri” deyildiyi zaman əksəriyyət etibarilə ağılımıza gələn ilk şey Quranın məzmununun elmi nəzəriyyələrlə birlikdə dəyərləndirilməsidir. Məsələn, “Big Bang” (Biq-Bənq / Böyük Partlayış) və təkamül nəzəriyyələrindən İslam inancı baxımından bəhs olunacağını düşünürük. Yaxud, Quran ayələrində kainatın genişləməsinə və uşağın ana bətnində inkişaf mərhələlərinə dair işarələrin olub-olmaması kimi Quran ifadələrinin elmi tapıntılarla müqayisə ediləcəyi ağla gəlir. Ya da Quran mətninin tarixdə oynadığı rola əsasən, 9-13-cü əsrlərdə müsəlmanların elm və fəlsəfədə dünyanın ən qabaqcıl sivilizasiyasını qurması haqqında düşünürük. Şübhəsiz ki, bu mövzulardan hər birinin əhəmiyyətli olduğu qənaətin dəyik və digər araşdırmalarımızda bunlarla bağlı fikirlərimizi verməyə səy göstərmişik. Bu kitabımıza gəldikdə isə, sözügedən mövzulardan heç biri diqqət mərkəzində olmayacaq. Burada Quranın formalaşdırdığı zehin quruluşunun elmi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün nə qədər əlverişli olub-olmadığı müzakirə ediləcək.

İslam inancına görə, Quran Allahın Hz.Muhamməd (s) vasitəsi ilə insanlara göndərdiyi bir mesajdır. Bu mesajda Allah mərkəzli bir varlıq anlayışı (ontologiya), ölümdən sonra nə baş verəcəyi haqda açıqlamalar, bu mesajın tarix boyu göndərilmiş bənzər mesajlar zəncirinin bir halqası olduğuna dair izahatlar, keçmiş dövrlərdə yaşayan xalqlarla bağlı ibrətamiz hekayələr, əxlaqi buyruqlar, vacib qılınmış ibadətlər və qadağan olunmuş davranışlara dair

məlumatlar əhatə olunmuşdur. Bu mətnin iki əsas məsələni müəyyənləşdirdiyi qeyd oluna bilər:

1. İnsan şüurunda nəyə və necə inanılacağıni;
2. Həyatda nəyin edilib-edilməyəcəyini.

Elmi fəaliyyətin də iki cəhəti vardır: bunlardan 1-cisi zehnimizdəki inanclar, 2-cisi isə onun həyatda reallaşdırılan bir hərəkət olması ilə bağlıdır. Quran və elm arasındakı münasibətləri aydınlaşdırarkən bu cəhətlərdən hər ikisi üzərində dayanacağıq. Birinci fəsil bu mülahizələrdən ilkinə, ikinci fəsil isə digərinə həsr olunmuşdur.

Birinci fəsildə Quranın öz məzmunu və varlıq anlayışı əsasında formalaşdırdığı zəhin quruluşunun elmi fəaliyyətlə əlaqəsi tədqiq ediləcəkdir. Bu zaman elmi fəaliyyət üçün şüurda mövcud olan fərziyyələrin Quran tərəfindən dəstəkləndiyinə dair tezisimizi ortaya qoyacağıq¹. Bu kitabı qələmə alarkən Quran və elm münasibətlərini fərziyyələr baxımından tədqiq edən bir araşdırmaya rast gəlmədik: kitabımızın məzmununun bu yöndən özünəməxsusluq ifadə etdiyinə və sözügedən fəslə xüsusi diqqət yetiril-

1 Quranın təqdim etdiyi varlıq anlayışının elmi fəaliyyət üçün lazım olan fərziyyələri dəstəkləməsi Qurana inanan hər kəsin bu fərziyyələri qəbul etməsi demək deyil. Qurana inanan bir şəxsin teist inanc və Quranın məzmunu ilə bu fərziyyələr arasındakı əlaqəni qura bilməməsi, ya da elmi fəaliyyət üçün bu fərziyyələrin zəruriliyinin fərqiində olmaması mümkündür. Digər tərəfdən, bu şəxsin elmi fəaliyyətlə, ümumiyyətlə, heç bir əlaqəsinin olmaması da ehtimal daxilindədir. Bizim qənaətimizə görə, Quranın doğruluğuna inanmağın məntiqi nəticəsi zehində elmi fəaliyyətləri dəstəkləyən fərziyyələrin qəbul edilməsi olmalıdır. Bu məntiqi zərurətin hansı ölçüdə yerinə yetirildiyi məsələsi isə bu kitabın mövzusunun hüdudları xaricindədir.

məsinin vacibliyinə inanırıq.

«Fərziyyə» anlayışı bəzilərinə görə əvvəlcədən şərtlənmişlik və qeyri-obyektivlik kimi mənfi mənalar ifadə edir. Nəzərinizə çatdıraq ki, biz bu məfhumu qeyd edilən mənfi mənada deyil, əksinə, elmi fəaliyyəti dəstəkləyən zehni vəziyyətlərlə əlaqələndirərək istifadə etmişik.

Qarşıdakı səhifələrdə fərziyyələrdən bəhs edərkən bunları nə üçün belə qiymətləndirdiyimizin rahatca aydınlaşacağına əminik. Həyatımızda bəzi fikirləri müəyyən formada əldə etdikdən sonra artıq bunlar fərziyyə olaraq zehnimizdə əks olunur və bir çox faktı bu fərziyyələrə əsasən qiymətləndiririk. Hər gördüyümüz faktı həmin faktı dərk etməyimizə imkan verən fərziyyələri başdan nəzərdən keçirməyə heç birimizin gücü çatmaz. Bu səbəbdən, əvvəl də qeyd etdiyimiz müəyyən fikirlər sonrakı faktları qiymətləndirməyimiz üçün “fərziyyə” olur. Məsələn, dünyanın kürə formasında olduğunu öyrəndikdən sonra artıq bir çox faktı qiymətləndirərkən bu, “fərziyyə” kimi zehnimizdə mövcud olur və fəsillər kimi bir çox fiziki faktı bu “fərziyyə” sayəsində başa düşürük. Fərziyyələr doğru olduğu kimi, səhv də ola bilər. Məsələn, dünyanın kürə formasında olmasının doğru fərziyyə olduğunu düşünsək də, Aristotel fizikasının təsiri ilə fiziki prosesləri qiymətləndirənlər daşın yerə düşməsinə “hər şeyin öz təbii yerinə doğru hərəkət etdiyi” fərziyyəsilə qiymətləndirirdilər. Lakin bu fərziyyədə düzəliş edilib, artıq müasir fizikada işlədilmir. Fərziyyələr dəyişə bilər, fərziyyələrdə məqsəd kor-koranə inanclar

deyildir (kor-koranə inanclar da ehtimaldır). Lakin bunlar əvvəldən doğruluğu qəbul edilmiş biliklərdir. Bilib-bilməməyimizdən asılı olmayaraq hər dəfə bütün biliklərimizi nəzərdən keçirə bilmədiyimizə görə hadisələri qiymətləndirərkən hamımızın ağılında fərziyyələr mövcud olur. Doğru fərziyyələr doğru qiymətləndirmə aparmağımıza imkan verir, səhv fərziyyələr isə sonrakı səhvlər zəncirinin hərəkətverici qüvvəsi olur. Sonsuz sayda əsaslandırma mümkün olmadığına görə heç bir düşüncə sistemi fərziyyəsiz mövcud ola bilməz. Bütün qanunauyğunluq əsas qəbul edilən bəzi fərziyyələr üzərində qurulur. Bir çox insanın ən etibarlı qanunauyğunluq kimi qəbul etdiyi məntiq, hesab, həndəsə “aksiomlar” adlandırılan fərziyyələrə əsaslanır. Bu qanunauyğunluq daxilindəki bütün isbatlar bu fərziyyələr vasitəsilə irəli sürülür. Burada qeyd etdiyimiz oxşar fərziyyələr elmin nəticələrinin əsaslandırıldığı mühüm aksiomlar kimi qəbul edilir.

Burada aparacağımız analiz sosioloji, psixoloji, pragmatik və ənənəvi təsirlərdən kənarıda ideallaşdırdığımız zehnin Quranın təqdim etdiyi paradigma çərçivəsində hansı fərziyyələr qazanacağı və motivasiyaya malik olacağı ilə bağlıdır. Başqa sözlə, bütün rəşional olmayan təsirlərdən qıraqda, yalnız Quranın yaratdığı ideal rəşional düşüncənin malik olacağı fərziyyələri və əldə edəcəyi motivasiyaları müəyyən etməyə çalışmaq buradakı hədəfimizdir. Belə bir yanaşma ilə Quranın məzmununun elmi fəaliyyətlərlə əlaqəsini başa düşməyə çalışacağıq.

Quranın ismarışını qəbul etmək araşdırma və araşdırma prosesindən asılı olduğu kimi, belə bir prosesə əsaslanma-ya da bilər. Bizim fikrimizcə, araşdırma və araşdırma prosesinə əsaslanan inanc daha uyğun olsa da, dini inancın bu proses olmadan əldə edilməsi də tez-tez qarşılaşılan faktıdır. İstənilən vəziyyətdə Quranın ismarışını qəbul edən şəxsin zehni teizmin (təkallahlılıq inancını, “monoteizm”lə eyni mənada istifadə edirik) varlıq anlayışına görə formalaşır. Bu varlıq anlayışına əsasən, Allah təkdir (Vahid), əzəlidir (Əvvəl), rasionaldır (Alim, Hakim), çox qüdrətlidir (Qadir), mərhəmətlidir (Rəhman) və bütün varlıqların mövcud olmalarına və varlıqlarını davam etdirmələrinə imkan verən Odur. Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, elmi araşdırmalar zamanı teizmin varlıq anlayışı zehnin malik olacağı bir çox mühüm fərziyyəyə imkan verir. Bu fərziyyələr, xüsusən Quranın teizmin varlıq anlayışını öyrətməsini dəstəkləndiyinə görə varlıq anlayışını mənimsəməklə bağlı iudaizm və xristianlıq kimi dinlərlə, İslamın əsas mətni olan Quran arasında hər hansı fərq olmadığını başdan bildirməyin faydalı olduğunu görürük. Bu hallarda Quranın da daxil olduğu teist yanaşmalarla naturalizm (ateizm, materializm)² arasındakı fərqi müəyyən etmək ol-

2 “Ateizm” Allahın olmadığını iddia edən fəlsəfi baxışdır. “Naturalizm” (təbiət qanunlarını mühüm hesab etmək) təbiət xaricində, yəni, maddə və enerji ilə zaman və məkan xaricində heç nəyin mövcud olmadığını iddia edən fəlsəfi baxışdır. Bunun nəticəsi kimi də naturalistlər fiziki varlıq olmadığını üçün Allahın da mövcud olmadığını iddia edirlər. Bütün naturalistlər ateist olsalar da, bütün ateistlər naturalist olmaq məcburiyyətində deyillər. Çünki şəxs Allaha inanmayıb başqa fəvqəltəbii varlıqlara inana bilər. Bunun əksinə, demək olar ki, bütün məşhur ateistlərin hamısı naturalistdir.

duqca əhəmiyyətlidir.

Bəzi hallarda isə Quranda digər teist yanaşma qaynaqlarına nisbətən daha çox ön plana çıxan və ya digər teist inanc qaynaqlarında olmayan xüsusiyyətlər olduğuna da diqqət edilməlidir.

Quranın yaratdığı zehin quruluşunun elm üçün lazımı fərziyyələri dəstəklədiyini yeddi elmi fəaliyyəti dəstəkləyən fərziyyəyə diqqət yönəltməklə göstərəcəyik. Bunların birincisi kainatın rasiona, aydın quruluşa malik olması ilə bağlı fərziyyədir. Elm adamları kainatın rasiona, yəni, aqlın dərk etməsinə uyğun quruluşu olduğu ilə bağlı fərziyyəyə malik olmasaydılar, onların elmi araşdırmalar aparmaları mənasız olardı.

İkinci insan zehninin kainatla bağlı doğru məlumatlar əldə edəcəyi haqqında fərziyyədir. Zehnin doğrunu müəyyən etmə qüvvəsi mümkün hesab edilməsə, elmi səylər mənasız olar.

Üçüncü elmi fəaliyyətin obyektı olan kainatın kəşfedi-

“Materializm” təbiətin əsasının maddə olduğunu, zehni proseslər və şüur da daxil olmaqla kainatdakı bütün proseslərin əsasının maddi olduğunu iddia edən fəlsəfi baxışdır. Bu mənada materializmin naturalizmlə yaxın əlaqəsi vardır. Lakin bütün materialistlər demək olar ki, ateist olsa da, materializm ateizmi zəruri etmir. İnsan Allaha inanıb kainat daxilindəki bütün proseslərin maddi olduğuna inana bilər. Amma Allah maddi varlıq olmadığı üçün bu cür fərq qoyana çox rast gəlmək mümkün deyildir. Demək olar ki, özünü materialist adlandıran hər kəs həm də ateist adlandırılır. Bu məfhumların əsasında bu fərqlər olsa da, çox geniş kütlə ateizm, materializm, naturalizm məfhumlarını bir-birinin əvəzinə istifadə edir. Həm dövrümüzün, həm də tarixin demək olar ki, bütün məşhur ateistlərinə bu xüsusiyyəti aid etmək olar. Bu səbəbdən, kitabda “naturalizm” dediyimiz zaman bunu “ateizm” və “materializm” kimi də qəbul edə bilərsiniz.

lən olması ilə bağlı fərziyyədir. Kainatın quruluşunun kəşf edilməyə imkan vermədiyini düşündükdə isə elmi səylər mənasız olur.

Dördüncü elmi fəaliyyətlə sübut olunan qanunların universal olduğu ilə bağlı fərziyyədir. Əgər elm adamları tapdıqları qanunların dünyanın müxtəlif yerlərində fərqli olmasını və zamandan zamana bu qanunların dəyişməsinə müşahidə etsəydilər, bu qanunları tapmaq fəaliyyəti mənasız olardı.

Beşinci elmin obyektini olan kainatın, maddənin və canlıların araşdırılmasının çox dəyərli iş olduğuna dair fərziyyədir. Əgər fəaliyyətiniz zamanı sərf edəcəyiniz əməyə və vaxta dəymədiyini düşünüb bu sözləri qiymətli hesab etmirsinizsə, onda heç buna başlamazsınız.

Altıncı kainat haqqında məlumat əldə etməkdə müşahidənin mühüm olması ilə bağlı fərziyyədir. Əgər masa ətrafında sırf ağılla elmi fəaliyyət göstərməyin mümkün olduğu düşünülə, o zaman elmi uğurların hərəkətverici qüvvəsi olan müşahidə lazımınca yerinə yetirilmir. (Məsələn, bu müddəə Quranın müşahidəyə təşviq etməsi kimi hallarla əlaqəlidir və hər teist inancın bu variantına imkan verməyinə diqqət edilməlidir.) Yeddinci kainatı başa düşməkdə riyaziyyatın mühüm olduğu ilə bağlı fərziyyədir. Əgər kainatı anlamaqda riyaziyyatdan istifadə etməsəniz, kainata lazımınca nüfuz edə bilməz, keçmişlə gələcək haqqında fikir yürüdə bilməzsınız.

Şübhəsiz ki, bu fərziyyələrlə elmi fəaliyyət göstərən bir çox naturalist (ateist və ya materialist) var. Lakin Qurana inananlar (və bir çox maddə üzrə digər teistlər) üçün elmi fəaliyyət göstərərkən bunlara inanmağın rasionel əsası var. (Buradakı əsas məqsədimiz Quranla elmi fəaliyyət arasındakı əlaqəni qiymətləndirmək olsa da Quran, teist varlıq anlayışını göstərdiyinə görə burada deyilənlərin əksəriyyətinin teizm-elmi fəaliyyət əlaqəsi baxımından mühüm olduğunu bildirməliyik.)

Kitabın ikinci bölümündə isə Quranın elmi fəaliyyət üçün motivasiya olduğu göstəriləcək. Dünyada geniş kütlələrə böyük təsiri olan heç bir dini mətnə kainatı, canlı və cansız varlıq və proseslərilə təbiəti tanımağa, bunlar haqqında dərin düşünməyə, təbiətdəki fenomenlərdən nəticələr çıxarmağa Qurandakı qədər geniş təşviqə rast gəlmək olmur. Bir sözlə, bu bölümündə qeyd edilənlər nəzərə alındıqda, Quranın digər dinlərin mətnlərindən daha fərqli olduğuna diqqət edilməlidir. Quran baxımından kainatı başa düşməklə bağlı hər cür fəaliyyət Allahın gücünü, qüdrətini, sənətini, axirəti yaratmasının nə qədər asan olduğunu dərk etməyə xidmət edir. Yəni, kainatı tanımaq Allahı tanımağın müəyyən vasitəsidir. İslam baxımından Allahı tanımaq ən mühüm hədəf olduğuna görə elmi fəaliyyət bu hədəfə xidmət edən faydalı fəaliyyətdir.

Bundan başqa, bu fəaliyyət Allahın bir çox Quran ayəsindəki əmrlərinin yerinə yetirilməsilə əlaqəlidir. İslam düşüncəsini mənimsəyən şəxs üçün bunlar ən yüksək sə-

viyyədə motivasiya mənbələri. Elmi fəaliyyətlərində belə bir motivasiyanın təsiri olan, dövrünün ən tanınmış astronomu, eyni zamanda gözəl riyaziyyatçı olan Battani (858-929) belə deyir: “Astronomiya ilə bağlı fenomenlərə diqqətimizi yönəldərək, müşahidə apararaq, onlar haqqında dərin düşünərək Allahın birliyini isbat etmək və Yaradanın gücünün həddini, biliyini və yaratmasındakı incəlikləri görmək mümkündür.”³

Əlbəttə, Quranın bu motivasiyası xaricində elmi fəaliyyətin qarşılığında pul, şöhrət və ya xarizma əldə olunması kimi başqa motivasiya vasitələri də vardır. Bu motivasiya mənbələrinin elmi səylərə təşviqediciliyi gücü hamımıza məlumdur və müsəlmanın belə motivasiyalardan faydalanmasında hər hansı problem yoxdur. Lakin Quran paradigması çərçivəsində Allahı tanımaq və Allahın əmrlərini yerinə yetirmək bütün bunlardan daha mühüm hədəf olduğuna görə müsəlman üçün daha yüksək səviyyədə motivasiya mənbəyidir.

3 Əl-Battani, Əl-Zij əs-Sabi.

1-ci B Ö L Ü M

QURAN VƏ ELMİ FƏALİYYƏTLƏRİ MÜŞAYİƏT EDƏN FƏRZİYYƏLƏR

1. KAINATIN RASIONAL, ANLAŞILAN QURULUŞU VAR

Xarici aləmlə əlaqəli faktları müşahidəyə və təcrübi proseslərə əsaslanan üsullarla kəşf etməyi qarşısına məqsəd qoyan elmi fəaliyyətin ən əsas fərziyyələrindən biri kainatın rasiional, anlaşılan quruluşa malik olmasıdır. Kainatın anlaşılan olması üçün insan zehni tərəfindən anlaşıla bilən nizamlılığa, başqa sözlə, qanunlara malik olması lazımdır. Əgər kainat nizamsız, xaotik quruluşa malik olsaydı, ya da kainatın nizamı insan şüurunun sərhədlərini aşacaq qədər qarışıq olsaydı, digər ifadəylə, əsas quruluş bizim anlayış gücümüzədən üstün olsaydı, elmi fəaliyyət mümkün olmazdı. “Kainatın rasiional, anlaşılan quruluşa malik olması” elmin ən əsas fərziyyəsi olmasına baxmayaraq, kainatın ən dərin müəmmalarından biridir. Elmi fəaliyyət prosesində belə bir fərziyyəyə malik olmaq haqqında düşünməyənlər çox olsa da, bəzi mühüm elm adamları bu müəmma qarşısındakı heyrətini açıq şəkildə

ifadə ediblər. Məsələn, məşhur fizik Albert Eynşteyn kainatın anlaşılan olması ilə bağlı belə deyib:

“Kainatın əsl mistikası onun anlaşılan olmasıdır... Onun anlaşılan olması gerçəyi bir möcüzədir.”⁴

Eynşteynlə birgə, başqa elm adamları və filosoflar kainatın rasional, anlaşılan quruluşa malik olmasının elmi fəaliyyətə imkan verən qeyri-adi fakt olduğunu vurğulayıblar. Bunun əksinə, kainatın rasional, anlaşılan quruluşa malik olması bir çox elm adamı üçün mübahisəsiz fərziyyədir. Elm adamları bu fərziyyə ilə işlər aparır, hətta bir çox elm adamı düşüncələrində belə bir fərziyyə olduğunu bilmirlər. Bir çox elm adamı “Nə üçün xaos deyil, təbiət qanunları var?” və ya “Kainatın rasional, anlaşılan quruluşa malik olması necə mümkün olub?” şəklində olduqca əhəmiyyətli sualların olduğunu bilmədən araşdırmalarını həyata keçirmiş və keçirməkdə davam edirlər. Lakin fərqi-nə varılıb-varılmamasından asılı olmayaraq elm adamları elmi fəaliyyətə girişərkən kainatın rasional, anlaşılan quruluşa malik olduğunu beyinlərinin bir küncündə fərziyyə kimi saxlayaraq elmi fəaliyyətlə məşğul olurlar. Bu fərziyyə olmasa, elm adamlarının kainata, maddəyə və canlılara yönəlib onları başa düşmək istəmələri mənasız olardı: qarşınızdakı anlaşılmaz varlıqdırsa, nəyi başa düşəcəksiniz?

4 Elis Kalapris, **The Quotable Eynşteyn**, Princeton University Press, Princeton, 1996, s. 197.

Quran ən əsas ismarışı kimi teist varlıq anlayışını irəli sürür, kainatı rasiona, biliyi və qüdrəti çox yüksək olan Allahın yaratdığını ifadə edir. Quranda Allah üçün deyilən “Alim” və “Hakim” kimi xüsusiyyətlərdən və Allahı tanıdan ifadələrdən Allahın rasiona varlıq olduğu aydın olur. İslamın daxilində məzhəblərarası ixtilafı məsələlər olsa da, bununla bağlı ən kiçik ixtilaf yoxdur (bunu bütün teistlər qəbul edirlər). Quranı oxuyan hər müsəlmanın düşüncəsi rasiona bir Allahın yaratdığı kainat təsəvvürünə əsasən formalaşır. Bu şəxs elmlə maraqlanmağa başlayanda -müshahidə və sınaq aparanda da, kainatdakı fenomenləri başa düşməyə çalışanda da düşüncəsindəki kainat təsəvvürünün ondan ayrılmaması təbii haldır. Kainatın rasiona varlıq olan Allah tərəfindən yaradılması bilgisi altında, onun bu yaradanın yaratdığı rasiona varlıqlar tərəfindən anlaşılan olması gözlənilən vəziyyətdir, burada təəccüblü heç nə yoxdur.

XVII əsrdə müasir elm və fəlsəfənin başlanğıcı kimi qəbul edilən Dekart təbiət qanunlarını kəşf edərək Allahın kainatda qoyduğu qanunları başa düşməyin mümkün olduğunu xüsusən vurğulayıb, “qanun” sözünü (hüquqda qanunların şüurla qoyulmasını xatırlatdığına görə) şüurlu şəkildə seçib.⁵ (Bəzi naturalist filosoflar “qanun” sözünün bu xatırlatmasına görə istifadə edilməməsini tələb edib-

5 Con Hedli Bruk, *Science and Religion: Some Historical Perspectives*, Cambridge University Press, Kembrid, 1991, s. 139.

lər.)⁶ Lakin teizmin fəlsəfə tarixində və dövrümüzdə ən ciddi rəqibi olan naturalizm (materializm və ya ateizm də adlanır) baxımından kainatın rasiona, anlaşılan quruluşa malik olmasını gözlənilən edəcək heç bir ünsür görünmür. Kainatda hər hansı təbiət qanununun mövcud olmadığı vəziyyət ola bilərdi. Məntiqi baxımdan kainatda qanunların mövcud olması zəruri vəziyyət deyildir (məntiqi zərurətlə “təbiət qanunlarından asılı zərurət” -“nomological necessity” (qanuni zərurət) kimi tanınan təbiət qanunlarının zəruriliyi arasındakı fərqə diqqət edilməlidir). Məntiqi baxımdan, heç bir təbiət qanunu olmayan kainatın mövcud olmasında ağıl sarıdan ziddiyyətli vəziyyət yoxdur. Naturalistlərin qəbul etdiyi kimi, maddənin strukturu rasionallıqla əlaqəsiz olduğundan, strukturu belə olan varlıqdan rasionallığa uyğun quruluşun sonradan ortaya çıxmasını da, bu varlığın əzəldən bu xüsusiyyətə malik olmasını da gözləmək üçün heç bir əsaslı səbəb yoxdur.

Naturalizm baxımından qanunlara ola biləcək yanaşmaları kobud şəkildə iki qrupda toplamaq olar. Birincisi “təbiət qanunlarının nizamlılığı kimi tanınan fikirdir.

Bu fikrin nümayəndələri arasında Devid Levis⁷, Stüart Mill⁸, Frank Ramsey⁹ və Con Erman¹⁰ göstərilir.

6 B. Van Fressen, “Armstrong, Cartwright and Erman on Laws and Symmetry”, **Philosophy and Phenomenological Research**, 2, (1993) s. 431-444.

7 Devid Levis, **Counterfactuals**, Harvard University Press, Kembrix MA, 1973.

8 Con Mill, **A System of Logic**, Lonqmans, London, 1947.

9 Frank Ramsey, **Foundations**, Routlic, London, 1978.

10 Con Erman, “Laws of Nature: The Empiricist Challenge”, R. Bogdan (red.), **D. M. Armstrong**, D. Reidel Publishing Company, Dordrext, 1984.

Bu fikrə əsasən, təbiət qanunları kainatdakı qanunauyğunluqdan ibarətdir.¹¹ Qanunlar bu qanunauyğunluğun səbəbi olmaqdan daha çox həmin qanunauyğunluğun təsviridir. Bu fikrə əsasən, bütün elektronlar mənfi yüklü olduğuna görə bütün elektronların mənfi yüklü olduğunu bildirən qanundan bəhs edə bilərik. Bu qanun yalnız kainatdakı bütün elektronların mənfi yükə malik olması qanunauyğunluğunun müəyyən təsvirindən ibarətdir. Elektronların mənfi yükə malik olmasının hər hansı izaha ehtiyacı yoxdur. Bu yanaşmanın naturalist paradiqma çərçivəsində ən məqbul təbiət qanunu tərifi olduğu qəbul edilir. Çünki nəzəriyyə kainatda müşahidə edilən qanunauyğunluq xaricində heç nəyə işarə etmir. Bəs bu yanaşmaya əsasən, kainatdakı bu qanunauyğunluğun açıqlaması nədir? Nə üçün kainat qanunauyğunluqlarla doludur? Qanunauyğunluq fikrini iddia edənlərə görə bu sualın hər hansı cavabı yoxdur. Bu qanunauyğunluqların arxasında dərin açıqlama yoxdur, təbiət bu şəkildədir. Lakin təbiət qanunlarının bu böyük qanunauyğunluqlarını təsadüflə izah etmək intellektual baxımdan çox narahatedici haldır.

Devid Armstronqun ifadəsilə, təbiətdəki qanunauyğunluqların təsadüf olduğuna inanan şəxs hər şeyə inana bilər.¹² Təbiət qanunlarında müəyyən qanunauyğunluğun

11 Əlbəttə, teistlər də təbiət qanunları ilə bağlı buna bənzər yanaşmanı qəbul edə bilərlər. Ancaq naturalistlərin əksinə, teistlər qanunların müəyyən açıqlaması olmadığını iddia etməyəcəklər. Buradakı analizimizdə bu fikri naturalist perspektivdən araşdıracağıq.

12 Devid Armstronq, "Reply to Van Fraassen," *Australian Journal of Philosophy*, 66:2, 1988, s. 229.

olması fikrini iddia edən filosof Norman Svarts da kosmik təsadüf problemini bilir və bu problemi belə ifadə edir:

“Çox yəqin ki, kainatda 10^{60} -dan çox elektron var və bunların hamısının tamamilə eyni elektrik yükünə malik olduğunu fərz edə bilərik. Eyni cərgədə olan beş avtomobilin qırmızı olmasını təsadüfi qəbul etməyə hazır olsam da, 10^{60} cismin tamamilə eyni elektrik yükünə malik olmasını buna bənzər şəkildə təsadüflə izah edə bilərəmmi?

...Burada yalnız dərindən udqunub belə deyə bilərik: “... Heç nə bu həqiqəti izah etmir. Bunun demək məcburiyyətində qalan bir çox insan qarşımızdakı dünyanın təsadüfiliyini tamamilə fantastik hesab edir: əgər bütün bunları Allah yaradıb, bu saysız-hesabsız hissəciklərin eyni xassəyə malik olmasını təmin etmədisə, o zaman nə isə bunu izah etməlidir. 10^{60} cismin xüsusiyyətlərinin eyni olmasını yalnız təsadüf kimi qəbul etmək olmaz.”¹³

Bununla yanaşı, naturalist öz fikrini bir qədər yumşaldaraq təbiət qanunlarının ümumilik arasında zəruri əlaqələr olduğunu iddia edir.¹⁴ Bu fikrin ən mühüm iddiaçıları

13 Norman Svarts, **The Concept of Physical Law**, Cambridge University Press, Nyu York, 1985, s. 203-204.

14 Əlbəttə, bu yanaşma da teist baxış bucağı ilə müdafiə edilə bilər və teizmə uyğundur. Lakin biz burada bu fikrə də naturalizm perspektivindən yanaşacağıq.

Devid Armstronq,¹⁵ Fred Dresk¹⁶ və Maykl Tuley¹⁷ hesab edilir. Həmin fikrə əsasən, “bütün dəmirlər ötürücüdür” qanunauyğunluğunun səbəbi dəmir ümumiliyi ilə ötürücülük ümumiliyi arasında zəruri əlaqənin olmasıdır. Dəmir metal xüsusiyyətinə malik olduğuna, metal ümumiliyi də zəruri olaraq ötürücülük ümumiliyi ilə əlaqəli olduğuna görə, dəmir zəruri olaraq ötürücüdür. Bəs nə üçün bu ümumilər bir-birilərilə əlaqəlidir? Bildiyimiz kimi, Nyutonun hərəkət qanunu ($F=ma$) və ideal qaz qanunu ($PV=nRT$) kimi bir çox fiziki qanun sadə riyazi ifadələrlə qeyd olunur. Naturalistin ikinci fikrinə əsasən, bu riyazi əlaqələr bunların qarşılığı olan ümumilər arasındakı zəruri əlaqələrin ifadəsidir. Məsələn, Nyutonun ikinci qanunu qüvvə, təcil və kütlə arasındakı əlaqəni göstərir. Lakin, bu əlaqələr fərqli şəkillərdə ola biləcəkkən, nə üçün sadə riyazi ifadələrlə qeyd ediləcək formadadırlar? Naturalist paradigma çərçivəsində bu sualların hər hansı cavabı yoxdur və bəhs edilən paradigma daxilində bu, tamamilə kosmik təsadüfdür.

Ümumilərin tamamilə təsadüf nəticəsində sadə riyazi ifadələrlə bağlı olduğunu iddia etmək heç də qanedicici izahat deyil.

Nəticədə naturalizmin varlıq anlayışı daxilində təbiət qanunlarına hər iki yanaşmada da kainatın rəşional, anlaşı-

15 Devid Armstronq, **What Is a Law of Nature?**, Cambridge University Press, Kembriç, 1983.

16 Fred Dresk, “Laws of Nature”, **Philosophy of Science**, 44, 1977, s. 248-268.

17 Maykl Tuley, “The Nature of Laws”, **Canadian Journal of Philosophy**, 7, 1977, s. 667-698.

lan quruluşu, yəni, rasiional şəkində anlaşılmaya imkan verən qanunauyğunluqlara malik olması kosmik təsadüfdür. Naturalist paradıqmada kainatın belə bir quruluşa malik olmasını gözləmək üçün heç bir səbəb olmadığı halda, kainatı rasiional varlıq olan Allahın yaratdığı varlıq hesab edən teistlər üçün bu vəziyyətdə təəccüblü heç nə yoxdur.

Bundan başqa, bu dünyanın imtahan dünyası olduğu ilə bağlı Quranın irəli sürdüyü həyat düşüncəsi də kainatda rasiional quruluşun olmasını zəruri edir. Quran insanın özünü iradəsilə yaxşı və pis arasında seçim edəcəyi mühitdə görməsilə bağlı vəziyyəti bu dünyanın imtahan dünyası olması ilə izah edir. Quranın ən mühüm iddialarından biri insanın öz iradəsilə etdiyi hərəkətlərə görə cavabdeh olmasıdır. Aşağıdakı Quran ayəsi bu vəziyyətdən bəhs edilən ayələrə nümunədir:

“O (Allah) hansınızın daha gözəl əməllər edəcəyini imtahana çəkmək üçün ölümü və həyatı yaradıb. O, Üstündür, Bağışlayandır”.¹⁸

Bu dünyanın imtahan məkanı olduğu izahatı ilə bir çox ekzistensial (varolma) sual öz cavabını tapdığı kimi, “əməllərə görə cavabdeh olmaq” şəklində inananların hərəkətlərinə istiqamət verəcəkləri çox mühüm baxış bucağı da aşılır. Əxlaq və varolma fəlsəfəsi kimi sahələrlə bağlı çox mühüm olan bu mövzu kainatın rasiional quruluşa malik olması kimi başda fizika olmaqla, bütün təbiət elmləri-

18 “Mülk” surəsi, 67/2.

lə necə əlaqəli olduğu bir çox insan üçün ilk baxışda çətin aydın olan mövzu kimi görünür. Lakin təbiət qanunlarının mövcud olması şərtilə kainat rəsonal quruluşa malik ola bilər, nəticədə hərəkətlərimizin nəticələrini başa düşə bilərik. Lakin hərəkətlərimizin nəticələrini başa düşürüksə, o zaman həmin hərəkətlərə görə cavabdeh oluruq. Belə bir nümunə təsəvvür edin: yüksək uçuşumun kənarında dayanan günahsız bir şəxsi kimsə arxadan itələsə, itələyən şəxsin bu hərəkətinin səhv olduğuna asan şəkildə qərar verir. Bir insan olaraq bu davranışı qınadığımız kimi, hakim olsa, bu davranışı edən şəxsin cəzalandırılması üçün də asanlıqla hökm verərik. Lakin bir anlıq təbiət qanunlarının mövcud olmadığı dünyanı xəyalımıza gətirək. Belə dünyada irəli itələnen insan bəzən geri gedir, yaxud aşağı düşmək əvəzinə bəzən yuxarı uçar. Elə olur ki, uçuşumdan aşağı düşən insan yerə dəydikdə orqanları daha rahat olur, yaxud yıxılmaqdan böyük həzz alıb zərər çəkmir... Belə bir mühitdə itələyən şəxsin itələdiyi insana nə olacağını təsəvvürünə gətirməsi mümkün olmadığına görə bu hərəkətinə görə cavabdeh olacağını da düşünmək olmaz.

Bundan başqa, bildirməliyik ki, təbiət qanunlarının vacib olması həmin qanunların tamamilə zəruri qanunlar olması mənasına gəlmir. Təbiət qanunları ehtimallara əsaslanan xüsusiyyətlərə də malik ola bilər. Lakin bu ehtimalla əsaslanan xüsusiyyət hərəkətlərin nəticələrinin tamamilə güman edilməyəcəyi xəotik xüsusiyyət yaratmamalıdır. Başqa sözlə, insanın bir qədər ehtiyatlı olması, mövcud

ehtimalları başa düşməsi və hadisələrlə səbəblər arasında müəyyən əlaqə yaratması kifayətdir. Belə ehtimallarla dolu kainat hələ də rasiyal və anlaşılındır.

Bir sözlə, düşüncəsini Quranın formalaşdırdığı teist üçün kainatın rasiyal, anlaşılan quruluşunun olması gözlənilən vəziyyətdir. Çünki hər şeydən əvvəl, kainatı yaradan Allah rasiyal varlıqdır. İkincisi, Quranın paradigmasının mühüm amili olan imtahan dünyasında olmağımız yalnız belə bir kainatda mümkündür. Bu səbəbdən, Qurana inanan teistin elmə maraq göstərərəkən bu fərziyyəni qəbul etməsi Quran mətninin düşüncələri formalaşdırmasının rasiyal nəticəsidir. Elmlə məşğul olan naturalistin bu fərziyyəni irəli sürməsi mümkün olsa da (başqa cür elmlə məşğul olmağın mümkün olmaması kimi səbəblərlə), bu fərziyyəyə naturalist düşüncə daxilində imkan verən heç bir rasiyal əsas yoxdur.

2. İNSAN ZEHNİ KAINATLA BAĞLI DOĞRU MƏLUMATLAR ƏLDƏ EDƏ BİLƏR

Kainatın insan rasionallığı tərəfindən aydın olması üçün üç şərt lazımdır. Hər şeydən əvvəl kainatın quruluşu rasioanal olmalı, ikincisi, lazımi zehni xüsusiyyətlər olmalı, üçüncüsü, kainat və zehin arasındakı uyğunluq təmin edilməlidir. Bundan əvvəlki başlıqda kainatın rasioanal quruluşunun olmasının zəruriliyindən bəhs olundu. Bu başlıq altında isə zehnin lazımi səviyyədə olmasının vacibliyi və kainatla zehin arasında uyğunluğun zəruriliyi birgə qeyd ediləcək. Zehin nə qədər yüksək səviyyədə olsa da, kainatda rasioanal quruluş olmasa, o, kainatı dərk edə bilməz. Digər tərəfdən, kainatın quruluşu rasionallığa uyğun olsa da, zehin lazımi səviyyədə olmadıqda, kainatın anlaşılması yenə də mümkün olmur. Bundan başqa, kainatın rasionallığa uyğunluğu zehnin dərk etmə gücünə uyğun olmalıdır. Çünki kainat rasioanal quruluşa malik olub, onu başa düşməyə çalışan zehnin gücü dərk edə bilməyə-

cək səviyyədə qarışıq olsa, yenə də kainatın aydın olması mümkün deyil. Əgər kainatın rasionallıq malik olması və ya çox az zehin gücü kifayət etsəydi, tutuquşu, delfin və bayquş kimi çox bacarıqlı heyvanlar da elmi fəaliyyətlə məşğul olardılar.

Zehnimizə güvənərək elmi fəaliyyətə başlayırıq. Zehnimizin doğru bilikləri əldə etmə imkanının olması ilə bağlı fərziyyə də elmi fəaliyyətdə olarkən bilərək və ya bilməyərkədən zehnimizdə mövcuddur. Doğruya nail olmağımızın mümkün olduğunu düşünmədən necə doğrunu təqib edə bilərik? Elm isə varlıqla bağlı həqiqətləri başa düşmə fəaliyyəti deyilsə, bəs nədir? Elmi fəaliyyət belə bir fərziyyə tələb etdiyi halda, şübhəsiz ki, bu fərziyyəyə bir çox şəxs rasionallıq əsas olmadan da inana bilər. Lakin fəlsəfi baxımdan bunun hansı dünyagörüşü və dini-fəlsəfi inanc çərçivəsində gözlənilən olduğu da cavabını verə bilməyimiz sualdır. Buradakı iddiamız Quranın təqdim etdiyi teizm daxilində bu fərziyyənin gözlənilən olmasıdır. Teist insan üçün Allah həm kainatın, həm də zehnin yarıdanı olduğu üçün kainatı rasionallığa uyğun, zehni rasionallığa malik, hər ikisini isə bir-birinə uyğun yaratdığını düşünmək çox təbiidir. Bu səbəbdən, hər hansı teistin “zehin kainat haqqında həqiqətləri öyrənə bilər” şəklində elmi baxımdan mühüm olan fərziyyəyə malik olmasında heç bir problem yoxdur. XVII əsrin elmi inqilabının ən mühüm simalarından biri olan Qaliley insan zehninə kainatı anlama miqyasını insan zehni Allahın yaratdığına

bir dəlili hesab edib.¹⁹

Xristian teist Kepler teist antologiyanın zehnin kainat haqqında olan həqiqətləri biləcəyinə etibar etməyə imkan verdiyini bu sözləriylə vurğulayır:

“Kainatdakı hər şeyi bəlli bir xüsusiyyətə əsasən yaradan Allah, eyni zamanda, insanın zehninə bu quruluşu dərk edəcək xüsusiyyətləri də verir”.²⁰

Riyaziyyatçı filosof Mark Stayner isə aşağıdakı sözlərində zehinlə kainat arasındakı uyğunluğun naturalizm baxımından problem yaratdığını bildirib:

“Əsl uyğunluq... İnsan beyni ilə bütün fiziki dünya arasındakı uyğunluqdur. Başqa sözlə, dünya “istifadəçinin dostu” kimi görünür. Bu, naturalizmə meydan oxumaqdır.²¹

Hər teist ənənədə ağıla əhəmiyyət verilmədiyini və kainatı başa düşməyə təşviqin olmadığını müəyyən etmək də mühümdür. Hətta bir çox teist ənənədə (İslamın daxilində bəzi cərəyanlar da bu xüsusiyyətlərə malikdir) ağıla əhəmiyyət vermək imanın zəif olması kimi qəbul edilmiş, aqlın pislənməsi əsas təlim kimi mənimsənilmişdir. Quran teist varlıq anlayışını irəli sürərək bəhs edilən fərziyyə-

19 Qalileo Qaliley, **Dialogue Concerning The Two Chief World Systems**, tərc: Stillman Dreyk, University of California Press, Berkeley, 1967, s. 104.

20 Cerald Holton, **Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Einstein**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1988, s. 84. “1597, Maestline məktub”da qeyd edilib.

21 Mark Steyner, **The Applicability of Mathematics as a Philosophical Problem**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1998, s. 176.

yə məntiqi zəmin yaratdığı kimi, bir çox ayəsilə kainatdakı fenomenlər haqqında düşünməyə dəvət edərək lazımı mühiti yaradır.

Bununla bağlı Quran ayələrinin, bu məqalənin ikinci bölməsində görəcəyimiz kimi, müsəlmanların elmi fəaliyyəti üçün zəruri motivasiyaya malik olmalarıyla əlaqəsi vardır. Lakin onun xaricində, bu ayələr insan zehninin kainatla bağlı həqiqətləri dərk etməsi fərziyyəsinə də imkan verir. Əgər zehnimizlə kainata yönəlib həqiqətləri öyrənmə bilməyəcəyiksə, o zaman kainatdakı fenomenləri başa düşməyə istiqamətləndirilməyimiz mənasız olmazdı mı? Bir sözlə, Quran elmlə məşğul olarkən zehnin həqiqəti dərk etmə tutumunun olması ilə bağlı fərziyyəyə imkan verir. Aşağıdakı ayə bununla bağlı olan bir çox Quran ayəsinə nümunədir:

“Əlbəttə, göylərin və yerin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birinin ardınca gəlməsində, insanlara faydalı olan şeylərlə yüklənərək dənizdə üzən gəmilərdə, Allahın səmadan yağdırıb ölü halda olan yer üzünü canlandıracağı suda, orada hər növ canlıyı yaymasında, küləkləri və yerlə göy arasında əmrə tabe olan buludları yönləndirməsində ağılla hərəkət edən zümrə üçün dəlillər vardır”.²²

22 “Bəqərə” surəsi, 2/164.

Teizmin düşüncə tarixindəki ən mühüm alternativini maddi təbiət xaricində başqa heç bir varlıq qəbul etməyən naturalizmdir və dövrümüzün nüfuzlu yeni ateistləri (newatheists) də naturalistdirlər. Bu məqamda bu sualı vermək çox vacibdir:

naturalist düşüncəsinin həqiqəti dərk edəcəyini düşünməkdə rasionallıq xüsusiyyətə malikdirmi? Buradakı sualı uzun illər əvvəl vermiş mühüm elm adamları olub (həm teist, həm ateist). Çarlz Darvin həmin alimlərdən biridir. Darvin daha ibtidai heyvanlardan təkamül edən insanın zehninə güvənib-güvənməməklə bağlı “qorxunc şübhə”ni (horrible doubt) özündə çox müşahidə etdiyini ifadə edib.²³

Məşhur naturalist və təkamülçü biolog J.B.S. Holdeyn aşağıdakı sözlərilə naturalist paradigma daxilində düşüncəyə güvənməyin çox çətin olduğunu etiraf edir:

“Əgər bütün zehni proseslərim tamamilə beynimdəki atomların hərəkətləri tərəfindən müəyyən edilirsə, inanclarımın doğru olduğunu ehtimal etməyim üçün heç bir səbəb yoxdur. Bu səbəbdən, beynimin atomlardan ibarət olduğunu ehtimal etmək üçün də heç bir səbəbim yoxdur”.²⁴

23 Francis Darwin, **The Life and Letters of Charles Darwin Including an Autobiographical Chapter**, Con Murray, London, 1887, cild 1, s. 315-316.

24 J.B.S. Haldane, **Possible Worlds**, Transaction Publishers, New Brunswick, 2001, s. 209.

Alvin Plantinqanın “naturalizmə qarşı təkamül dəlili” (evolutionary argument against naturalism) yanaşması da materialist-ateist paradıqma daxilində zehnin həqiqəti dərk etmə qabiliyyətinə etibar edilməyəcəyini göstərir.²⁵

Plantinqa Riçard Daukins kimi məşhur ateistlərin güman etdiklərinin əksinə, təkamül fikrilə naturalizmin uyğunlaşmadığını göstərməyə çalışmışdır.

Lakin teizmlə təkamül nəzəriyyəsinin uyğunluğunda hər hansı ziddiyyət yoxdur. Plantinqa naturalist-ateist təkamül anlayışına əsasən, “güvənilən zehni qabiliyyətlər”ə malik olmağımızın mümkün olmadığını bildirir. Çünki bu anlayışa görə, təkamülün mexanizmlərinin yalnız uyğun olanı, yaşaya biləni və törəyə biləni seçməsi gözlənilir. Lakin doğru bilginə əldə edən güvənilən zehni qabiliyyətləri seçməsi üçün heç bir səbəb yoxdur. Digər tərəfdən, teist insan Allahın insanları Onu tanıyacaq və yaratmasını dəyərləndirəcək şəkildə yaratdığını təkamül vasitəsilə və ya təkamülsüz düşündüyü üçün fikiryürütmə proseslərimizlə doğru bilikləri öyrənməyimizi mümkün edəcək paradıqmaya malikdir. Materialist-ateist təkamül anlayışını iddia edənlər isə fikiryürütmə proseslərimizə güvəniləcəyini iddia edəcək əsas tapmayacaqlarına görə təkamülün doğruluğu daxil olmaqla, hər hansı doğruluğu iddia edə bilməzlər. Plantinqa bu yanaşmasıyla naturalist yanaşma

25 Alvin Plantinga, “Naturalizmə qarşı təkamül dəlili”, Caner Taslamam və Enis Doko (red.), **Allah, fəlsəfə və elm**, İstanbul nəşriyyatı, İstanbul, 2014, s. 175-227.

ilə birlikdə təkamül nəzəriyyəsinin müdafiə edilməsinin, bir çox şəxsin gözləmədiyi şəkildə, “özünü çürüdən” (self defeating) yanaşma olduğunu göstərməyə çalışıb.

Plantinqanın bu yanaşmasına ən çox etiraz doğru qənaətin yaşamağı və genləri ötürməyi daha mütləq edəcəyi, bu səbəbdən təbii seleksiyanın doğru qənaəti seçməsi şəkildə edilmişdir. Lakin hadisəyə materializm baxımından yanaşsaq, davranışlarımıza səbəb olan beynimizdəki neyronal quruluşlardır. Bu neyronal quruluşlar davranışlara biokimyəvi strukturları etibarilə səbəb olurlar. Zehindəki düşüncənin məzmunu (bu məzmunun doğru, yoxsa səhv olduğu) burada əhəmiyyətsizdir. Tamamilə fərqli zehni məzmunun eyni biokimyəvi strukturun qarşılığı olduğunu fərz edək. Bu zaman o da eyni davranışa səbəb olacaqdır. Çünki davranışa səbəb olan biokimyəvi struktur, malik olduğu məzmun doğru və ya səhv məlumatdan asılı olmayaraq təsir etməkdədir.²⁶ Aslandan qaçan maralı təsəvvür edək. Bu maralı həyatda saxlayan aslandan qaçmasıdır. Əgər o, aslandan qaçmasa, aslanın onu yeyəcəyini doğru bilib-bilməməsi əhəmiyyətsizdir. Məsələn, maral aslanın qoxusunu aldıqda, burnunun bu qoxudan narahat olmaması üçün qaçmasının zəruri olduğunu düşünüb qoxu mənbəyindən uzaqlaşarsa və ya burnuna zərər gələcəyini güman edib qoxu mənbəyindən uzaqlaşarsa, yaxud bunu qaçış yarışı kimi qəbul edib qaçarsa, bunlar və bunabənzər bir çox ssenari eyni davranışa səbəb olduğuna görə ma-

26 a.ç.ə., s. 199-205.

ralın yaşamasına və genlərini sonrakı nəsillərə ötürməsinə imkan verir. Nəticədə bir doğru düşüncəyə qarşı səhv düşüncələr yığını çox genişdir. Canlının həyatını davam etdirməsinə və genlərini ötürməsinə imkan verən hər hansı biri isə eyni funksiyanı yerinə yetirmək üçün kifayətdir. Naturalist təkamülün izahında doğru məlumatın seçimini zəruri edəcək və ya insan zehni üçün fərqli perspektiv açacaq heç bir amil yoxdur.

Naturalist-ateist paradıqmaya görə, təbii seleksiya prosesi hər canlı üçün doğru məlumatı deyil, yaşadan biokimyəvi strukturu seçəcək şəkildə işləyir.

Mühakimə fəaliyyətinin təsadüfi təbii seleksiya prosesilə yarandığını iddia edən naturalist adi mühakimə fəaliyyətinin etibarlı olmasını da iddia edə bilməyəcək vəziyyətdə düşür. Fəqət, o zaman yüksək səviyyədə fəlsəfi və elmi mühakiməylə bağlı naturalizmin və təkamül nəzəriyyəsinin doğruluğunu da iddia edə bilmir. Tarix boyu naturalist fikrin alternativini olan teizm əsasən, kainat hələ mövcud olmazdan əvvəl ağıl, iradə, qüdrət və şüura malik bir Allah vardı. Kainat və canlıların təkamül, yaxud başqa yolla yaradılma prosesindən asılı olmayaraq yaradılma prosesi bu əzəli yaradanın ağıl və iradə kimi xüsusiyyətləri çərçivəsində həyata keçib. Bu yaradılma prosesində insana yaradanda olana nisbətən çox zəif olsa da, aqlın verilməsinin səbəblərindən biri doğru olanı öyrənmək olduğu üçün bu paradıqma aqlın doğrunu öyrənmə gücünün olduğunu deməyə imkan verir.

Düşünün, kalkulyator hesablama aparmaq üçün hazırlandığına görə ona daha çox etibar edilir, yoxsa, təsadüfi proseslərlə yaranan cihaza hesablama aparmaqda daha çox etibar edilir? Eyni şəkildə, Quranın irəli sürdüyü teizmde (və digər oxşar teist fikirlərdə) ağıl zəruri doğru bilikləri əldə edəcək ölçüdə yaradıldığına görə aqlın doğrunu əldə etmə gücü olduğunu gözləməyin və elmi fəaliyyəti bu fərziyyə ilə həyata keçirməyin rasional əsası vardır. Lakin naturalist paradıqmaya görə, zehnin qabiliyyətləri dünyada yaşaya bilmək üçün mövcuddur: zehnin mövcudolma səbəbi doğru bilikləri öyrənmək deyil, yaşamağı təmin etmə və genləri ötürməkdir. Bu paradıqmalar müqayisə edildiyi zaman Quranın və oxşar teist yanaşmaya malik olanların paradıqmasının “insan zehni kainat haqqında həqiqəti öyrənə bilər” şəklində elmi fəaliyyət prosesində zehində mövcud olan fərziyyəyə daha yaxşı imkan verdiyini görürük.

3. KAINATIN XASSƏLƏRİ KƏŞF OLUNA BİLƏR

Elmi fəaliyyətlə məşğul olarkən kainatdakı fenomenləri başa düşməkdən başqa, həm də kainatdakı xüsusiyyətləri kəşf edirik. Su isidildiyi zaman qaynadığı kimi faktları başa düşməyimizə imkan verən zehnimizin gücü olmasa, dünyada həyat da, elm də mümkün olmazdı (ilk başlıqda vurğuladığımız zehnin kainatı bu şəkildə dərk etmə gücü idi). Elmi səylər və bu dərk etmə fəaliyyətilə kifayətlənməyərək suyun xüsusiyyətlərini, isinmənin nə olduğunu, su molekullarının hərəkətinin təfsilatlarını və bu molekulların necə yarandığını kəşf etməyə çalışır, yəni, başa düşdüklərimizdən kənara çıxıb faktların arxasındakı daha dərin səbəbləri kəşf edirik. Ürəyimizin döyünməsinə sözümlə keçməz, amma ulduzların xüsusiyyətlərini kəşf edə bilirik. Kainatın nəhəngliyi daxilində Günəş sistemimiz, Günəş sistemində olan dünyamız, dünyamızda bir nöqtəyə bənzəyirik. Bu qədər acizlik içində zehnimizin kainatdakı fenomenləri kəşf etmə gücü böyükdür: kainatın

13,8 milyard illik təkamülünü, kainatın başlanğıcında maddəyə kütlə verən Hiqqs zərrəciyini (Higgs), milyon illər bundan əvvəl dinozavrların yaşadığını, ana bətnindəki inkişafımızın mikrodetallarını elmi fəaliyyətlər vasitəsilə kəşf etdik.

Elmi səylərin hədəfi kainatdakı fenomenlərin arxasındakı səbəbləri və bu fenomenlərin hansı proseslərdən keçərək mövcud vəziyyətə gəldiklərini kəşf etməkdir. Aydın olduğu kimi, elmi fəaliyyətə başlayarkən kainatın xüsusiyyətlərinin kəşf edilməsinin mümkün olduğu ilə bağlı fərziyyə də zehnimizin bir hissəsində mövcuddur. Şübhəsiz ki, kainatın kəşfedilən olması insanın hər istədiyi sualın cavabını istədiyi vaxtda tapacağı mənasına gəlmir. Lakin belə bir fərziyyənin elmi səylərə necə şərait yaratdığı aydındır. Bir yerdə su tapmaq üçün quyu qazan insan orada suyun ola biləcəyinin mümkünlüyü ilə bağlı fərziyyəyə malikdir. Əks təqdirdə, su tapmaq üçün lazımı səyləri göstərməz, hətta quyunu qazmağa başlamaz. Suyu tapmağın mümkün olduğunu bilməyin mütləq şəkildə suyun tapılmasına təminat vermədiyi bilinsə də, suyun tapılma ehtimalı quyunun qazılmasına imkan verir. Kainatın kəşfedilən xüsusiyyətə malik olması elmi fəaliyyətin reallaşması üçün kifayətdir. Bundan başqa, cavabı axtarılan sualla bağlı xüsusiyyətin mütləq olaraq kəşf edilməsi, hətta kəşfedilən olması da zəruri deyildir.

Bir çox elm adamı, əvvəlki başlıqlarda toxunulduğu kimi, kainatın kəşfedilən olması faktının özü haqqında

düşünmədən kainatı kəşf etməyə başlayır. Bu vəziyyətdə olan elm adamları səs telləri haqqında düşünmədən mahnı oxuyan müğənnilərə və ya ayaqları haqqında düşünmədən qaçan atletlərə bənzəyirlər. Belələri çox vaxt mahnılara və yarışın şərtlərinə o qədər aludə olurlar ki, mahnı oxumağa və qaçmağa nəyin imkan verdiyini düşünmək heç ağıllarına da gəlmir. Nadir hallarda səs telləri xəstələndikdə və ya ayaqları zədələndikdə bunlar haqqında düşünsələr də, bu, daha çox xəstəliyi keçirməyə çalışmaq məqsədilə obyektivləşdirməkdir. Səs tellərinin səsi necə yaratdığını və ya ayaq fiziologiyasının incəliklərini bilmək bu obyektivləşdirmənin hədəfi deyildir. Buna bənzər şəkildə, bir çox elm adamı kainatı kəşf etmə səyləri göstərdikdə, ulduzların necə işıq saçdıqlarını və ya ürəyin necə döyündüyünü kəşf etməyi qarşılarına məqsəd qoysalar da, kainatın kəşf edilməsinin necə mümkün olması, eyni zamanda kainatın kəşf edilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı fərziyyənin rəasional əsası haqqında düşünməzlər.

Elmi səylərin nəticələri kainatda nələri kəşf etdiyimizi göstərsə də, kainatın necə bu şəkildə kəşf ediləcək quruluşda olduğunu izah edə bilməz. Burada bu sualları verməliyik: yaşadığımız bu kainatda çox aciz varlıq olsaq da, dünyanın milyard illik proseslərini və milyardlarla işıq ili məsafədə yerləşən ulduzların quruluşlarını necə öyrənirik və hansı düşüncə sistem(lər)i kainatın kəşf edilən quruluşa malik olduğunu dəstəkləməlidir? Yalnız bütün kainatı izah edən ontoloji fikirlər bu sualların cavabı ola bilər. Kəşfe-

diləbilirliklə bağlı bu müdhiş fenomeni izah etmə xüsusunda qarşıımıza iki rəqib fikir çıxır: teizm və naturalizm.

Teizm əsasən, həm kainatı, həm də kainatda insanı yaradan tək olan Allahdır. Kainat Allahın qüdrət və sənətinin təzahür etdiyi sahə olduğuna görə buradakı fenomenləri kəşf etmək Allahın qüdrət və sənətini də kəşf etməyə vasi-təçi olur. İnsanların böyük acizlik içində kainatla bağlı çox mühüm cəhətləri kəşf etmələri gözlənilməz hal deyildir. Çünki bu, kainatda şüurlu şəkildə yaradılan kəşfedilmə xüsusiyyəti sayəsində mümkün olur.

Digər tərəfdən, naturalist fikir baxımından kainatın kəş-fedilən olması xüsusiyyətini mümkün edəcək heç bir ünsür mövcud deyildir: kainat əzəldən mövcud olan, passiv, şüursuz və məqsədsiz maddədən ibarətdir. Belə bir varlıq anlayışında isə kainatın kəşfedilən olmasını mümkün edə-cək heç bir ünsür yoxdur. Bunu mümkün edəcək heç bir ünsür olmadığı halda, kainatın kəşfedilən xüsusiyyətdə olması naturalist paradigma daxilində xoş təsadüf kimi görünür. Bu qədər böyük acizlik içində milyard illər əvvəl və milyard kilometrərlə məsafədə yerləşən prosesləri kəşf etməyimizi xoş təsadüflə izah etmək isə heç də qənaətbəxş açıqlama kimi görünür.

Ayrıca, Hiqqs və neytron ulduzlarının daxili quruluşu kimi kainatla bağlı bir çox kəşfimiz olmasa da, insanın həyatını davam etdirəcəyini asanlıqla başa düşürük. Bu səbəbdən, belə kəşfləri edəcək zehin gücümüzün yalnız

növümüzü davam etdirməyimizlə bağlı müəyyən təbii seleksiya prosesində seçildiyini də deyə bilmərik. (Təbii seleksiyanı və canlıların təkümülünü naturalizm baxımından izah etməyən baxışların burada deyilənlər, eləcə də bizim ümumi fəlsəfi və teololoji yanaşmamız baxımından problem olmadığını da deməliyik.)

Kainatın kəşf ediləbilmə xüsusiyyətinə teist, yoxsa naturalist təəccüblənməlidir? Kimin paradiqması daxilində mövcud vəziyyət daha az təəccübləniləcək haldadırsa, doğruluğu daha çox ehtimal edilən açıqlama odur. Burada teist baxımından təəccüblənəcək vəziyyət yoxdur. Naturalist baxımından isə bu qədər böyük acizlik içində insanın ucsuz-bucaqsız kainatla bağlı çox mühüm kəşflər etməsi üçün bu qədər çox imkanların yaranması təəccüb doğura-caq vəziyyətdir. Teist paradiqma kainatın kəşf edilməsinin bir çox ünsürlə bağlı olması ilə və bu ünsürlərin mövcud olub kainatın kəşf edilməsində bu qədər mühüm rol oynaması ilə bağlı heyrətamiz faktı başa düşməyimizə aydın açıqlama təqdim etdiyi halda, naturalist paradiqma heç bir açıqlama vermir.²⁷

Kainatdakı fenomenlərə yönləndirib onları araşdırma-

27 Nümunə olaraq çox uzaq məsafədəki ulduzların quruluşunu kəşf etməyimizlə bağlı fakta nəzər yetirək: Bunun üçün bir çox başqa ünsürlə yanaşı, teleskoplardan istifadə edilməlidir. Bu da yalnız çox nəhəng olanın çox kiçik sahədə toplanmasına imkan verən optika qanunları (katrilyonlarla kvadratkilometri bir neçə kvadrat santimetrlik teleskopun linzasında, sonra isə gözü müzdə əks etdirməyimizə bu qanunlar imkan verir) kainatda varsa, həmçinin, teleskopun linzalarını yaradacaq xammalların mövcud olduğu kainatda yaşayırsaq, teleskopla ulduzların quruluşunu başa düşməyimizdə əsas ünsür olan işıq ulduzların quruluşunu göstərəcək xüsusiyyətləri özündə əks etdirirsə mümkündür.

ğa sövq edən yüzlərlə ayəsi Quranın ortaya qoyduğu teizm baxımından kainatın kəşf edilməsinin gözlənilən, hətta arzuolunan xüsus olduğunu göstərir. Quranın yönləndirdiyi kainat kəşf üçün açıq olmasa, bu yönləndirmə fəaliyyəti də mənasız olmazdı? Bu ayələrin insanlara nazil edildiyi dövrdə, kainatdakı fenomenlərin araşdırılmasına və kəşf edilməsinə əhəmiyyət verən elmi mədəniyyətin geniş yayılmadığı da xatırladılmalıdır. Quranın kainat haqqında düşünüb nəticələr çıxartmağa sövq edən ayələrinə bu ayə nümunədir:

“Məgər üzərlərdəki səmanı necə yaratdığımıza baxmırlar? Onu bəzədik, onun heç bir əyər-əskiyyə yoxdur. Biz yeri döşədik, orada dağlar yerləşdirdik və ürəkəçən hər növ bitkilər yetişdirdik”.²⁸

Bir sözlə, kainatın kəşfedilən xüsusiyyətdə olması ilə bağlı elmi fəaliyyətlə məşğul olarkən zehnimizdə mövcud olan fərziyyəni Quranın irəli sürdüyü teizm dəstəklədiyi halda, naturalist fəlsəfədə bu fərziyyəni dəstəkləyəcək heç bir ünsür yoxdur. Bir naturalist elmin uğurlarına baxaraq kainatın kəşfedilmə xüsusiyyətilə bağlı fərziyyəyə səsləndirsə də, paradiqması baxımından bu, təəccübləniləcək, gözlənilməz vəziyyət olmalıdır. Artan biliyimiz kainatın kəşfedilmə xüsusiyyətini göstərir, eyni zamanda, bizə acizliyimizi hayqırır. Teizm baxımından bu vəziyyətdə hər

28 John Earman, “The Universality of Laws”, *Philosophy of Science*, 45, 1978.

hansı ziddiyyət yoxdur, çünki Allahın qeyri-məhdud gücü və möhtəşəm yaratdıqları qarşısında acizik.

Lakin yaradanımız kainatı kəşfedilən xüsusiyyətdə yaratdığına görə ucsuz-bucaqsız kainatda nöqtə kimi olan varlığımız və acizliyimizə baxmayaraq kainatı kəşf edirik.

4. TƏBİƏT QANUNLARI UNİVERSALDIR

Elmin ən mühüm fərziyyələrindən biri yaşadığımız kainatdakı prosesləri tərif edən təbiət qanunlarının zaman və məkanda universal olmasıdır. Kainatdakı prosesləri müəyyən edən təbiət qanunlarının zamanda universal olması haqqında fərziyyəmiz olmasa, nə keçmiş, nə də gələcəklə bağlı elmi fikirlər irəli sürə bilərik. Xüsusən keçmiş proseslərlə maraqlanan geologiya və kosmologiya kimi elm sahələrinə inam təbiət qanunlarının keçmişdə də eyni dərəcədə keçərli olmasından asılıdır. Digər tərəfdən, təbiət qanunlarının məkanda universal olması fiziki olaraq çata bilmədiyimiz uzaq cisimləri araşdıran astrofizika kimi elmi intizamın nə dərəcədə etibarlı olduğunu müəyyən edir. Əslində, elm sahələri baxımından bu qədər mühüm olan təbiət qanunlarının universallığı gündəlik həyatımızı davam etdirməyimiz və hərəkətlərimizin nəticələrini bilməyimiz üçün çox mühüm şərtidir. Əgər suyu içməyimizin həyatımız üçün mühüm şərt ol-

masına imkan verən biologiya qanunu dəyişsəydi, yaxud yüksək yerdən tullandığımız zaman aşağı düşməyimizə imkan verən cazibə qüvvəsi qanunu dəyişsəydi, dünyada etdiyimiz hərəkətlərin nəticələrini bilməyimiz, hətta normal həyat yaşamağımız da mümkün olmazdı. Elmi fəaliyyətlə məşğul olan insan qanunlar kəşf etməyə çalışarkən tapacağı qanunların universal olması onun düşüncəsində bir fərziyyə kimi mövcuddur. Tapılacaq qanun başqa bir ölkəyə getdikdə və ya sabah dəyişəcəksə, o zaman nə üçün həmin qanunu tapmağa çalışsaq? Qanunların universallığından bəhs olunarkən dörd müxtəlif universallıqdan danışmaq mümkündür:

1. Qanunlar xüsusi zaman-məkan mövqeyinə görə dəyişməz.
2. Qanunların zaman və məkanda sərhədsiz təsiri var.
3. Qanunlar zaman və məkan koordinatlarını ehtiva etmir.
4. Qanunlar zaman-məkan təkrarlamalarında dəyişməzdir.²⁹

Qanunların universallığı elmi fəlsəfədə mühüm problem olan induksiya məsələsi ilə yaxından əlaqəlidir. İnduksiya məhdud sayda müşahidə mülahizəsindən ümumi prinsip çıxarmaq prosesidir. Nümunə olaraq, eyni yüklü iki hissəciyin bir-birini itələdiyini dəfələrlə müşa-

29 John Earman, "The Universality of Laws", *Philosophy of Science*, 45, 1978.

hidə etdikdən sonra “Eyni yüklü hissəciklər bir-birini itələyir” prinsipini ortaya qoysaq, induksiya etmiş oluruq.

Bu ümumiləşdirmə prosesi nə dərəcədə doğrudur? Başqa sözlə, induksiya etibarlı biliklər aldığımız üsuldür? Məşhur filosof Devid Humun (David Hume) fikrincə, bu sualın cavabı mənfidir.³⁰ Onun qənaətinə görə, induksiyanın hər hansı rəşional səbəbi yoxdur. İnduksiya müşkülü induksiyanın rəşional səbəbinin şübhə altına alınmasıdır. İnduksiya məsələsi qanunların universallığı ilə yaxından əlaqəlidir. Devid Yum bunun fərqiindəydi və ona görə, qanunların universal olması fərziyyəsi irəli sürülsə, induksiya müşkülü aradan qalxardı. Çünki keçmişdə geniş aparılan və qəti fikir yaradan müşahidələri əsas götürərək kainatın sabit qanunlara malik olması fərziyyəsilə gələcək haqqında da ehtimallar irəli sürülə bilər və bu nəticələrə etibar edilə bilər. Lakin Devid Hum bu fərziyyənin özünün də induksiya əsaslandığı üçün müşkülü həll etmədiyini iddia edib. Onun fikrincə, qanunların universallığı yalnız induksiya, induksiya isə qanunların universallığı ilə əsaslandırıla bilər.

Elmi fəlsəfədəki mühüm yanaşmalardan biri yanlışlaşma (falsifikasiya - falsification) kimi tanınan yanaşmadır. Karl Popper tərəfindən induksiya məsələsinin həlli kimi ortaya atılan bu yanaşmaya əsasən, iddia yalnız sınağa və müşahidəyə əsaslanan məlumatlarla təkzibedilmə im-

30 David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Con Noon, London, 1739.

kanı verdiyi təqdirdə elmi olur.³¹ Məsələn, “eyni yüklü hissəciklər bir-birini itələyir” iddiası elmidir. Çünki bir çox sınaqda eyni yüklü hissəciklərin bir-birini itələmədiyini müşahidə edilə bilər.

Dolayısı ilə, bu iddianın yanlış olduğu həmin sınaq vasitəsilə ortaya qoyula bilər (lakin induksiya məsələsinə görə doğru olması iddiası irəli sürülə bilməz). Falsifikasiya elmi fəlsəfədə keçmiş nüfuzunu itirsə də, elm adamları arasında kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bir çox insan yalnız induksiyanın qanunların universallığı fərziyyəsinə əsaslandığını güman etsə də, falsifikasiya da induksiya kimi qanunların universallığı ilə yaxından əlaqəlidir. Çünki qanunların universallığı fərziyyə olaraq qəbul edilməsə, sınaqdan keçirilən iddianın gələcəkdə eyni sınaqda təkzib olunmayacağı, təkzib olunan iddianın isə gələcəkdə eyni sınaqda təsdiq edilməyəcəyi bilinə bilməz. Məsələn, “eyni yüklü hissəciklər bir-birini cəlb edir” iddiasına nəzər yetirək. Bu iddianı hər hansı iki eyni elektrik yükü ilə yüklənmiş hissəciklə aparılacaq sınaq asanlıqla təkzib edəcək. Məsələn, iki elektronu götürüb yan-yana qoysaq, bunların bir-birini itələdiyini görəcəyik. Popperin fikrinə, bu müşahidə yuxardakı iddianı təkzib etməyə kifayət edir. Bəs sabah bir anlıq bu elektronların bir-birini cəlb etməyə başlamayacaqlarını haradan bilirik? Yüklərə hökm edən qanunların daim eyni qalacağı fərziyyəsinə malik ol-

31 Karl Popper, *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*, Basic Books, New York, 1962.

madan bu nəticəni çıxarmağımız mümkün deyildir. Falsifikasiya da yalnız qanunların universal olduğu, yəni zamanla dəyişməyəcəyi və yox olub yenidən üzə çıxmayaacağı fərziyyəsinə əsaslanır. Bu fərziyyədən uzaqlaşdıqda, falsifikasiya etibarsız yanaşma olur.

Naturalist paradiqma daxilində daim hərəkətdə olan kainatda məkan və zamanda dəyişməyən qanunlar gözləmək üçün heç bir səbəb yoxdur. Fizika alimi Pol Devis (Paul Davies) bu vəziyyəti qısaca belə izah edir:

“...Elm adamı olmaq üçün kainatın etibarlı, dəyişməyən, mütləq, universal, əsası bilinməyən riyazi qanunlar tərəfindən idarə olunduğuna inanmalısən. Bu qanunların qəbul edilməz olmayacağına, sabah oyandığın zaman istiliyin soyuqdan istiyə axdığı vəziyyətlə qarşılaşmayacağına və ya işıq sürətinin hər saatda dəyişməyəcəyinə inanmalısən. İllərlə fizik həmkarlarıma “nə üçün fizika qanunları olduğu kimidir” sualını verirəm. Ən çox verilən cavab isə belədir: “Olduqları kimi olmaları üçün heç bir səbəb yoxdur, onlar yalnız mövcuddurlar”.³²

Elmi inqilabın ən mühüm simalarından biri və “Müqəddəs üçlü”yü rədd edən xristian olan Nyuton təbiət qanunlarının universallığı ilə teist paradiqma arasında əlaqə yaratmışdır:

32 Paul Davies, “Taking Science on Faith”, *New York Times*, 24 noyabr 2007.

“Əgər universal həyat varsa və bütün kosmos düşünən varlığın (Allah) birbaşa mövcud olması ilə onda olan bütün şeyləri qavradığı sahədirsə, o zaman həyatdan və ya iradədən üzə çıxan hərəkət qanunları universal ölçüdədir”.³³

Yuxarda bir naturalistin təbiət qanunları ilə bağlı iki yanaşmasından bəhs etmişdik. Əgər təbiət qanunları birinci yanaşma olan qanunauyğunluq fikrindəki kimi, təbiətdəki qanunauyğunluqlardan ibarətdirsə və bu qanunauyğunluqlar kosmik təsadüfdürsə, o zaman bu qanunauyğunluqların gələcəkdə də davam edəcəyini, yaxud kainatın müşahidə edə bilmədiyimiz hissələrində də mövcud olduğunu düşünməyimiz üçün heç bir səbəb ola bilməz. Bunu daha yaxşı başa düşmək üçün sadə bir nümunə verək: bir ölkəyə səfər elədiyimizi təsəvvür edək. Orada şəhərlərdən birində gördüyümüz yüzə yaxın taksinin mavi rəngdə olduğunu fərz edək. Bu müşahidəmizi əsas götürərək gələcəkdə görəcəyimiz və ya digər şəhərlərdə görəcəyimiz taksilərin rəngi haqqında nə deyə bilərik? Əgər taksilərin mavi olmasının bir açıqlaması varsa və bu açıqlamanın bütün ölkəyə aid olduğunu öyrənsək, o zaman gələcəkdə də bu ölkədə görəcəyimiz taksilərin mavi olduğunu fərz edək. Lakin bir anlıq taksilərin mavi olmasının arxasında hər hansı açıqlama olmadığını, bunun böyük təsadüf olduğunu düşünək. Bu fikrimizə əsasən taksilərin rəngini qiymətləndirdiyimiz

33 John Hedley Brooke, *Science and Religion: Some Historical Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge MA, 1991, s. 139.

zaman başqa şəhərlərdə və ya gələcəkdə bu şəhərdə görə-cəyimiz bütün taksilərin mavi olacağını iddia edə bilmərik. Çünki taksilərin rənginin təsadüfi şəkildə belə olduğunu fərz etdikdən sonra belə bir iddia irəli sürmək üçün heç bir əsasımız qalmır. Taksilərin mavi olduğunu gözləməyə davam etsək də, bu, bir təsadüf olacaq. Taksi nümunəmizdə olduğu kimi, təbiətdə müşahidə etdiyimiz qanunauyğunluqlar böyük kosmik təsadüflədirsə, o zaman təbiətdəki qanunauyğunluqların universal olduğunu, gələcəkdə də bu qanunauyğunluqların bu şəkildə qalacağını və ya keçmişdə də bu şəkildə olduqlarını, yaxud tamamilə başqa fəzalarda eyni şəkildə olduqlarını düşünməyimiz üçün heç bir səbəb yoxdur. Bu səbəbdən, təbiət qanunlarının qanunauyğunluğu düşüncəsində təbiət qanunlarının universallığı yalnız heyrətləndirici təsadüfdən ibarətdir, universalılıqla bağlı ümidlər yersizdir.

Naturalistin ikinci yanaşması olan təbiət qanunlarının universalılıqlararası zəruri əlaqələr olması iddiası altında da qanunların universal olması yuxarda qeyd edilən qədər təəccüblüdür. “A çoxluğu ilə B çoxluğu arasında sonsuz qədər zəruri əlaqə olacaq” mülahizəsilə “A çoxluğu ilə B çoxluğu arasında t zamanına qədər zəruri əlaqə olacaq” mülahizəsi keçmiş müşahidələrimizi bərabər səviyyədə doğru izah edir. Lakin ikinci mülahizə doğrudursa, bu çoxluqların tərif etdiyi qanun universal deyildir, gələcəkdə bir t zamanında bu qanun keçərsiz olacaq. Naturalizm baxımından birinci mülahizəni ikinci mülahizədən üstün tutmaq

üçün heç bir səbəb yoxdur. Ən pisi isə t zamanı sonsuz sayda fərqli say olaraq qiymət alacağı və naturalistin ilk mülahzəni ikincinin hər hansı bir aşığı qrupundan (məsələn $t=10$ milyard sonra) üstün tutmaq üçün heç bir səbəb irəli sürə bilmədiyinə görə ikinci mülahizə birinci mülahizəyə nisbətən sonsuz dəfələrlə daha mümkün görünür.³⁴

Dolayısı ilə, belə bir naturalizm baxış bucağı altında təbiət qanunlarının universal olması gözləntisi rəşional zəmin tapa bilməz, əksinə, təbiət qanunlarının gələcəkdə bir gün etibarsız olacağı ehtimalının daha yüksək olacağı da söylənə bilər. Nəticə olaraq naturalistin təbiət qanunlarını qanunauyğunluqların müəyyən təsviri və ya çoxluqlararası zəruri əlaqələr hesab etməsindən asılı olmayaraq qanunların universal olmasını gözləməsi üçün heç bir rəşional səbəbi yoxdur.

Digər tərəfdən, kainatın tək, mükəmməl bir yaradanı və planlaşdıranı olduğunu bildiren teizm baxımından universal qanunlar olması gözlənilən vəziyyətdir. Teizm baxımından kainat mükəmməl yaradan olan Allah tərəfindən yaradılmış, həmin yaradan tərəfindən də qorunur. Allah mükəmməl olduğuna görə təbiətində müəyyən dəyişiklik yoxdur. Bu səbəbdən, təbiəti dəyişməyən Allah tərəfindən planlaşdırılan və qorunan qanunların zaman və məkanda dəyişməz olması gözlənilən vəziyyətdir.

Teizmə görə, təbiət qanunlarının universal olmasını

34 Helen Beebe, "Necessary Connections and The Problem of Induction", *No-us*, 45, 2011, s. 504-527.

gözləməyimizin bir səbəbi də Allahın birliyinə və bütün varlığın Rəbbi olduğuna inanmaqdır. Quran mətnində bu vurğu ön plandadır. Allahın bütün zaman bölümlərini və bütün məkanları əhatə edəcək şəkildə varlığın Rəbbi olması eyni qanunların müxtəlif zaman bölümlərində və müxtəlif məkanlarda qəbul edilməsinə rəasional zəmin yaradır. Tarix boyu monoteist dinlərə zidd mövqedə olan politeizm baxımından müxtəlif ünsürlərin və ya bölgələrin fərqli-fərqli ilahları var. Bu səbəbdən, hər bölgənin qanununun olması mümkün olsa da, həmin qanunların universal olmaması gözlənilən vəziyyətdir. Politeist anlayış daxilində təbiət qanunlarının bölgədən bölgəyə və ya faktdan fakta dəyişməsi gözlənilməlidir. Bir çox politeist anlayışda ilahlar bir-birilərilə mübarizədədirlər. Bu səbəbdən, müəyyən hadisələrə və ya bölgələrə hakim olan ilahlar bəzən həmin bölgələrdəki hakimiyyətlərini itirirlər. Bu itkilər özlərilə birgə bu faktlara və ya bölgələrə hökm edən qanunların dəyişməsinə səbəb olacaqdır. Bu səbəbdən, politeizm baxımından hətta qanunların zamandan ayrı olduğunu iddia etmək də mümkün deyildir. Digər tərəfdən, tövhid inancına əsasən, kainatı yaradan, qanunlarını müəyyən edən, qoruyan, kainatın hər nöqtəsinə hakim olan yalnız bir Varlıq vardır. Kainatın yeganə mütləq Hakiminin olduğu inancı təbiət qanunlarının universal olmasının zəruriliyi inancına dəstək verir. Quranın aşağıdakı ayəsi Allahdan başqa ilah qəbul edildiyi təqdirdə yaranacaq qarışıqlığı vurğulayır:

“Əgər ikisində (göydə və yerdə) Allahdan başqa ilahlar olsaydı, şübhəsiz ki, hər ikisi fəsada uğrayardı”.³⁵

Nobel mükafatçısı olan biokimyəçi Melvin Kalvinin (Melvin Calvin) fikrincə, monoteist fikirlərin politeist yanaşmalardan fərqli olaraq kainatda birliyi irəli sürən, beləliklə, qanunların universallığını qəbul etməyə səbəb olan yanaşması müasir elmin əsaslarını yaradıb.³⁶

Quranın irəli sürdüüyü teizmin paradigması daxilində təbiət qanunlarının universal olmasının zəruriliyini yaradan digər səbəb yuxarıdakı birinci maddədə vurğuladığımız kimi, bu dünyanın imtahan yeri olmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, imtahanın ədalətli və mənalı olması üçün şəxslərin davranışlarının nəticələrilə bağlı bəsiətləri olmalıdır. Bu isə yalnız təbiət qanunları universal olduğu təqdirdə reallaşır. Məsələn, yaşlı bir insana yardım etmək məqsədilə su verildiyini təsəvvür edək. Əgər biokimyayın qanunları bir anda dəyişsə və su zəhərli olsa, yardım məqsədilə edilən bu davranış həmin insanın ölməsilə nəticələnəcək. Belə bir kainatda insanlar davranışlarının nəticələrini bilmədiklərinə görə imtahan da öz mənasını itirir. Bu səbəbdən, Quranın irəli sürdüüyü kimi, imtahan dünyasında olduğumuz elmlə məşğul olarkən düşüncələrdə mövcud fərziyyə olan təbiət qanunlarının universal olmasını zəruri edir.

Digər tərəfdən, nə naturalist fəlsəfədə, nə də politeist dinlərdə bu fərziyyəyə imkan verəcək amil mövcuddur.

35 “Ənbiya” surəsi, 21/22.

36 Melvin Calvin, **Chemical Evolution**, Clarendon Press, Oxford, 1969, s. 258.

Xüsusən Quranın ən mühüm ismarığı olan Allahın birliyi və Quranın göstərdiyi paradiqmanın ən mühüm amillərindən biri olan imtahan dünyasında olmağımız təbiət qanunlarının universal olması ilə bağlı fərziyyəni dəstəkləyir. Bu fərziyyəyə imkan verən varlıq anlayışını və həyat fikrini mənimsəmədən də həmin fərziyyəni irəli sürən bir çox elm adamı vardır. Lakin Quranın göstərdiyi varlıq anlayışının və paradiqmanın buna imkan verdiyini və rasio-nal zəmin yaratdığını müəyyən etməyimiz çox mühümdür. Çünki buradakı iddiamız Quranın inşa etdiyi zəhin quruluşunun elmi fəaliyyəti dəstəkləməsidir.

5. KAINATI ARAŞDIRMAQ ƏHƏMİYYƏTLİDİR

Kainatı araşdırmağın çox əhəmiyyətli olması, bu fəaliyyətin vaxt və mənbə ayırmaq baxımından çox dəyərli olması elmi fəaliyyətə imkan verən digər mühüm fərziyyədir. Əgər kainatın araşdırılması əhəmiyyətli qəbul edilməsə, bu, elmi fəaliyyətlə məşğul olmaq qarşısında ciddi maneə yaradır. Dövrümüzdə elmin texnologiyanı inkişaf etdirməkdə, eləcə də həyatı asanlaşdırmaqda rolunun yaxşı müşahidə edildiyi və elmiliyə dəyər verən mədəni quruluşun qlobal səviyyədə geniş yayıldığı, eləcə də siyasi təşkilatlar tərəfindən elmi fəaliyyətlər dəstəkləndiyinə görə kainatın araşdırılmasının zəruri olduğunun (bu, elmlə məşğul olmağın zəruri olması mənasına gəlir) mənimlənməsi asan fərziyyə kimi görünsə də, bəşər tarixinə nəzər yetirdiyimiz zaman, əslində, bunun belə olmadığını görəceyik. Tarixi prosesdə üzə çıxan bir çox mədəniyyətdə təcrübi ehtiyacların ödənilməsinin təmin edilməsi xaricində kainatı araşdırmaq üçün ciddi təşviq olmamış, mən-

bə qeyd edilməmişdir. İnsanın daxilindən gələn öyrənmə istəyi kainatın araşdırılmasına sövq etsə də, daxildən gələn bu arzu kainatı araşdırmağın nə üçün dəyərli olduğunu göstərmək məqsədilə rasiona əsas irəli sürmür. Hər dini və ya fəlsəfi fikrin elmi fəaliyyəti dəstəkləmədiyinə diqqət edilməlidir. Məsələn, kainatı (maddəni) pis varlıq kimi təqdim edən dini və ya fəlsəfi fikir baxımından kainatı araşdırma fəaliyyətinin dəyərli fəaliyyət olaraq qəbul edilməsi çətinidir. Dünya tarixində görünən bəzi dini və fəlsəfi fikirlər bu kainatın xammalını yaradan maddəni pis varlıq kimi xarakterizə edərək elmi araşdırmalara imkan verən həmin fərziyyəyə zidd düşüncələri yaradıb. Lakin Quran mətnində kainatın (maddənin) pis olduğunu bildirəcək heç bir ifadə olmadığı və kainatın (maddənin) yaradanı Allah yaxşı varlıq kimi tanıdıldığı, bu yaradanın yaratdığı kainatı (maddəni) araşdırmaq dəyərli nəticələrə aparan fəaliyyət kimi təşviq edildiyinə görə bu yanaşma kainatı (maddəni) araşdırmağın dəyərli olduğunu dəstəkləyir.

Dünya əhalisinin əksər hissəsi üzərində təsiri olan Uzaq Şərq dinlərinə nəzər yetirək. Bunların əksəriyyəti xarici dünyanın, yəni kainatın maddi varlığı olmadığını, müəyyən illüziya olduğunu iddia edir. (Teizm daxilindəki bəzi yanaşmalarda, məsələn, bəzi sufi cərəyanlarında da buna-bənzər fikirlər iddia edilmişdir). Maddi olmayan varlıq və ya illüziya üçün isə mənbə və vaxt ayırmaq, onu araşdırmağı dəyərli hesab etmək doğru deyil. Bu səbəbdən, Uzaq Şərq dinlərinin əksəriyyətinin yaratdığı düşüncə elmi fəa-

liyyətin reallaşması üçün mühüm olan “kainatı araşdırmağın dəyərli olması” fərziyyəsilə ziddiyyət təşkil edir. Lakin Quranda kainatın və yer üzünün “həqiqət” (haqq) olaraq yaradıldığı deyilərək kainatı obyektiv varlıq hesab etməyən, illüziya kimi qəbul edən yanaşmalar pislənilir. Aşağıdakı Quran ayəsi bu mövzuya nümunədir:

“Allah kainatı və yer üzünü gerçək olaraq yaradıb. Bunda inananlar üçün dəlil vardır”.³⁷

Bundan başqa, diqqət ediləcək digər cəhət dəyərlərin obyektiv varlığını rədd edənlərin elmi fəaliyyətə müəyyən qiymət verməsində əsassızlığın olmasıdır. Kainatı araşdırmağın dəyərli olduğunu demək bu fəaliyyətə müəyyən dəyər vermək deməkdir. Naturalizmə görə, zaman-məkan və maddə xaricində hər hansı varlıq yoxdur. Mövcud olan bütün qanunlar fakta əsəlanı. Bütün qanunlar yalnız fakta əsaslandırığına görə Devid Yumun “fakta əsaslanan mülahizələrdən yalnız fakta əsaslanan mülahizələr çıxarıla bilər” prinsipinə əsasən, naturalizmdəki bütün maddi doğru mülahizələr yalnız fakta əsaslanmalıdır.³⁸ Bu səbəbdən, naturalizmə görə, dəyər mülahizələrinin hər hansı rasio-nal əsası yoxdur. Naturalist maddi əxlaq və ya estetikani müəyyənləşdirə bilmədiyi kimi, hər hansı fəaliyyətin “də-yərli” olduğunu da əsaslandırma bilməz.³⁹ Bu isə naturalis-

37 “Ənkəbut” surəsi, 29/44.

38 David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Con Noon, London, 1739, s. 335.

39 Naturalizmdə obyektiv dəyərlərin olmayacağına daha geniş izahı üçün baxın: Enis Doko, “Aksiyoloji argüman: Dəyərlərin Ontoloji Temelləndir-məsi Tanrısız Mümkün mü?”, Caner Taslaman və Enis Doko (red.), **Allah**,

tin kainatı araşdırma fəaliyyətinə hər hansı dəyər verməyəcəyi deməkdir.

Məşhur ateist elm adamı Daukins belə deyir:

“Müşahidə etdiyimiz kainat əsasında hər hansı plan və məqsəd olmayan, yaxşı və pis olmayan, kor-koranə və əhəmiyyətsizlik xaricində heç bir şeyin olmadığı kainatdan gözlədiyimiz bütün xüsusiyyətlərə malikdir.”⁴⁰

Bu vəziyyətin müəyyən nəticəsi olaraq naturalist fəlsəfəyə görə, kainatı araşdırmağın dəyərli fəaliyyət olduğunu iddia etmək olmaz (bir çox naturalist bu vəziyyətə zidd hərəkət edərək, yəni, elmi araşdırmanın və elm adamının dəyərli olduğunu iddia edərək öz varlıq anlayışlarıyla uyğun olmayan vəziyyətdədirlər). Naturalizm baxımından terror təşkilatının əməllərilə elm adamlarının fəaliyyəti arasında obyektiv fərq göstərilə bilməz. Şübhəsiz ki, bir çox naturalist elmi fəaliyyətlərinə dəyər versələr də, burada mühüm olan naturalistin bu şəkildə dəyər verməsinin rəşional əsasının olub-olmamasıdır. Digər tərəfdən, müsəlman maddi təbiət xaricində Allahın varlığını da qəbul etdiyinə görə verdiyi dəyərlərə rəşional əsas yaradacaq müəyyən varlıq anlayışına malikdir. Buna əsasən, Allah kainatı araşdırmağı dəyərli etdiyinə görə (Quranın ifadələrindən bu aydın olur) bu fəaliyyət dəyərlidir.

Fəlsəfe və Bilim, İstanbul nəşriyyatı, İstanbul, 2014, s. 101-144.

40 Richard Dawkins, **River Out of Eden: A Darwinian View of Life**, Basic Books/Harper Collins, New York, 1995, s. 132-133.

Quranın bir çox ayəsində kainatdakı fenomenlər Quranın iddialarının təsdiqedicisi kimi təqdim edilir. Həmin ayələr kainatı araşdırmağın dəyərli olması fərziyyəsini dəstəkləyir.⁴¹ Buna əsasən, kainatdakı fenomenlər Allahın varlığını, qüdrətini, biliyini başa düşməyimizə imkan verdiyinə görə araşdırılması çox dəyərlidir. Məsələn, Quran da Allahın kainatı və yer üzünü yaratması axirəti yaratmasının nə qədər asan olduğunun dəlili kimi göstərilir. Bu isə kainatın və dünyanın araşdırılmasının dəyərli olduğu ilə bağlı fərziyyənin irəli sürülməsini dəstəkləyir. Çünki bunların quruluşunu başa düşmək İslam dini baxımından çox mühüm inanc olan axirətin yaradılmasının asanlığını daha yaxşı başa düşmək deməkdir ki, bu da müsəlman üçün həqiqətən çox əhəmiyyətlidir. Buna diqqəti cəlb edən ayə belədir:

“Kainatı və yer üzünü yaradanın onlara bənzər olanı yaratmağa gücü çatmaz? Şübhəsiz ki, çatar. O, yaradandır, biləndir.”⁴²

Əvvəldən vurğulanan bütün fərziyyələrə malik olub kainatın anlaşılan olduğunu, zehnin kainatı dərk edə biləcəyini, kainatın kəşf edilməyə açıq olduğunu, təbiət qanunlarının universal olduğunu qəbul etdiyinizi, lakin kainatdakı fenomenlərin araşdırılmasının dəyərli olmadığı

41 Bu ayələr kainatdakı fenomenləri düşünməyə, araşdırmağa təşviq edib bu əməlləri əmr edərək motivasiya da verir. Burada vurğulanan həmin ayələrin zehində yaratdığı fərziyyədir. Motivasiya ilə bağlı bölmədə isə xüsusi qeyd edilən ayələrin tövsiyə və əmr olmalarıyla yaranan təkanverici qüvvədir.

42 “Yasin” surəsi, 36/81.

şəklində fərziyyəyə malik olduğunuzu xəyal edin.

Bu vəziyyətdə elm adamı olsanız, elmi fəaliyyətə necə başlaya bilərsiniz? Məsələn, dəniz kənarında qumsalda bir eviniz olsa, bu qumsaldakı qum dənələrinin sayılmasının mümkün olduğunu, zehninizin bunları sayacaq qədər qabiliyyəti olduğunu, siz saydıqdan sonra qum dənələri forma dəyişdirsə də, sayın doğruluğunun qalacağını (yəni, əvvəldən bəhs edilənlər kimi zəruri fərziyyələrinizin olduğunu) qəbul etsəniz, lakin bunu saymağın faydasız iş olduğunu düşünsəniz, vaxtınızın çoxunu bu qumsalda keçirsəniz də, qumları saymağınız mümkün olardı mı? Çoxunuzun qumsalda evi olmasa da, hər halda nə vaxtsa qumsala getmişiniz. O zaman qumsaldakı qum dənəciklərini saymamağınızın və ya heç zaman da saymayacağınızın səbəbinin bu saymağın faydalı olmadığı haqqında fərziyyəyə əsasınız olduğunu deyə bilmərik?

Quran kainatı araşdırmağın dəyərli olduğuna dair fərziyyəsi olan zehin inşa edir. Lakin bu fərziyyənin yalnız Quranın təqdim etdiyi teizmlə əlaqəli olmadığını da deməliyik. Yəhudi və xristian ənənəsi daxilində də kainatı araşdıraraq Allahın daha yaxşı tanınacağını ifadə edən bir çox mütəfəkkirlər olub ki, bu kitabda onlardan da sitatlar gətiririk.

Bir çox müsəlmanın elmlə əlaqəsinin Quran perspektivindən çox uzaq olduğu aydındır. Lakin bəzi tarixçilərin ciddi təcrübə metodu tətbiq edən ilk insan hesab etdikləri,

bu səbəbdən “ilk elm adamı” adlandırdıqları İbni Heysəm İslamda bəhs edilən yanaşmanın təsiri ilə elmlə məşğul olmağa başlamış və elmi fəaliyyətə başlama səbəbini belə ifadə etmişdir:

“Mən daim bilik və həqiqət arxasınca getdim. Allahın böyüklüyünü dərk etmək və Ona yaxın olmaq üçün həqiqətlə elmi axtarmaqdan daha yaxşı yol olmadığına inandım”.⁴³

Naturalist fikri mənimsəyənlər texnologiya sahəsindəki təcrübi faydanı görərk xarizma ilə pul qazanmaq kimi məqsədlərin elmi fəaliyyət nəticəsində baş verdiyinə şahidlik edərək kainatın araşdırılmasının zəruri olduğunu düşünürlər. Bu, tarixin müəyyən dövründə kainatı araşdırmağın təcrübi faydalarını görərk qazanılan düşüncədir. Yoxsa naturalist varlıq anlayışında kainatı araşdırmağı dəyərli edəcək heç bir amil yoxdur. Halbuki Quranın ortaya qoyduğu dünyagörüşünə və bəzi teist fikirlərə görə, dünyada hər hansı praktiki qarşılığı olub-olmamasından asılı olmayaraq kainatı araşdırmaq çox dəyərli fəaliyyətdir.

43 C.Plott, *Global History of Philosophy: The Period of Scholasticism*, Motilal Banarsidass, Dehli, 2000, s. 465.

6. KAINAT HAQQINDA BİLGİ ƏLDƏ ETMƏDƏ MÜŞAHİDƏ MÜHÜMDÜR

Fəlsəfə tarixindəki bəzi mütəfəkkirlər masa arxasında fərsəyə gətirilən bilgilərə əhəmiyyət vermiş, müşahidəyə əsaslanan proseslərdən müsbət nəticə alınacağını düşünməmişlər. Masa arxasında fəlsəfi arqumentlər tapmaq və ya riyaziyyatla bağlı teoremlər qurmaq mümkündür. Fəlsəfi arqumentlərdə istifadə edilən düşüncə sınaqları və ya riyaziyyatda deduktiv metodla qurulan teoremlərlə müşahidə aparmadan da mühüm məlumatlar əldə edilə bilər. Fəlsəfə və riyaziyyatda əldə edilən bu nəticələrin bir hissəsi təbiət elmlərində və sosial elmlərdə də çox əhəmiyyətlidir. Fəlsəfədən elmlərə metodologiyasını verməkdə riyaziyyatdan təbiəti, hətta sosial faktları başa düşmək üçün istifadə etmək lazımdır. Bir sözlə, fəlsəfə və riyaziyyat kimi masa arxasında aparılan araşdırmalar da çox dəyərlidir. Lakin bunun xaricinə çıxmayıb müşahidə əsaslı elmi fəaliyyət aparılmadığı müddətdə kainatdakı fe-

nomenlər haqqındakı biliyimiz çox məhdud olacaq. Müşahidəyə əsaslanan və təcrübi metod olmadan nə kimyadakı elementlər cədvəlinin, nə Günəşin daxili quruluşunun, nə də hüceyrənin orqanellərinin kəşf edilməsi mümkün olardı.

Elmdə bəlkə də ən mühüm metod olan təcrübə laboratoriya şəraitində sistematik şəkildə həyata keçirilən və istənilən zaman təkrarlanan müşahidədir. Təcrübənin uğurlu üsul olduğuna inanc iki fərziyyəyə əsaslanır. Birincisi müşahidənin kainatı başa düşməkdə etibarlı bilgi mənbəyi olmasıdır (bu bölmədə araşdırdığımız mülahizə). Müşahidəni bilgi mənbəyi hesab etməyən şəxs sistematik müşahidə olan təcrübəni də mühüm üsul hesab etməyəcəkdir.

İkincisi isə yuxarıda araşdırdığımız dördüncü fərziyyə olan təbiət qanunlarının universallığı fərziyyəsidir. Laboratoriya şəraitində aparılacaq müşahidələrin təbiətdəki prosesləri başa düşməkdə çox mühüm olacağı düşüncəsi, əslində, təbiətdəki qanunların laboratoriyada da eyni dərəcədə qəbul edilməli olduğu mülahizəsinə əsaslanır ki, bu da təbiət qanunlarının universallığı fərziyyəsinin nəticəsidir. Təcrübi üsulun ən mühüm fərziyyəsi olan nəticələrin təkrarlanması prinsipi də qanunların universallığı fərziyyəsinin bir qolu olan təbiət qanunlarının zaman keçdikcə dəyişmədiyi, daim qəbul ediləcəyi fərziyyəsinin nəticəsidir. Bu səbəbdən, bu iki fərziyyəni irəli sürən şəxs təcrübəni faydalı və mühüm fəaliyyət qəbul edəcəkdir.

Dövrümüzdə elmlə məşğul olan hər insan kainatdakı fenomenləri müşahidə etməyin və ya lazım gəldikdə, laboratoriya şəraitində sınaq keçirib nəticələrini gözləməyin elmi fəaliyyət zamanı ən mühüm bilgi mənbələri olduğunu qəbul edir. Lakin bəşər tarixi boyu bilgi əldə etmədə müşahidəyə belə mühüm rolun verilmədiyini tarix kitablarından öyrənirik. Qədim yunanların bir çox mütəfəkkiri təcrübi biliklərin faydasından başqa, müşahidəyə əsaslanan proseslərin dəyərini lazımınca qiymətləndirməyiblər. Buna açıq nümunə olaraq fəlsəfə tarixində xüsusi yeri olan məşhur filosof Platon göstərilir. Platonun fikrincə, əldə edilməsi mühüm olan məlumat dəyişmir, əzəli və əbədi, mükəmməl Platonik Formaların məlumatıdır. Bu bilgi yalnız saf düşüncə ilə əldə edilə bilər.⁴⁴ Müşahidə bu mövzuda bizə kömək edə bilməz, əksinə, bizi çaşdırır.

Aristotel formaları maddə kimi qəbul edərək müşahidə aparılmasını Platona görə daha çox dəstəkləyən fəlsəfi yanaşma irəli sürüb. Lakin onun irəli sürdüyü nəzəriyyədə elm hələ də məntiq baxımından zəruri bilgiləri təqib edir (elmi fəaliyyət prosesində müşahidə ilə əldə edilən biliklər məntiq qanunları kimi məntiqi cəhətdən zərurilik kateqoriyasında deyildir). Aristotelin fikrincə, biliyin məqsədi maddəyə geyindirilmiş əbədi formaları başa düşməkdir: siz bir dəfə bir cismin əsasını rəşional düşüncə ilə başa düşsəniz, həmin cisimlə əlaqəli olan bütün bilikləri deduktiv üsullarla əldə edə bilərsiniz. Bu anlayışda müşahidə cisimlərin əsasını ba-

44 Platon, **Republic**, tərc: R. Allen, Yale University Press, Yale, 2006, 479e-484c.

şa düşməyə kömək etsə də, bu, əsas saf düşüncə ilə də aydın olur. Bu yanaşmada da müşahidə müasir elmdəki kimi mərkəzi mövqedə deyildir.

Başqa mədəniyyətlər araşdırıldığı zaman da artan suların zərərindən qorunmaq, kənd təsərrüfatı və ya heyvandarlıqda istifadə etmək məqsədilə kainatdakı fenomenlərin müşahidə edildiyi nümunələrə rast gələ bilərik. Lakin təcrübi faydalardan başqa təbiət haqqında biliklər əldə etməyə əhəmiyyət verərək xarici dünyanın müşahidə edilməsinin vacib olması şəklinə bir zehni quruluştan keçən mədəniyyətlərin böyük hissəsinin uzaq olduğunu asanlıqla deyə bilərik.

Masa arxasında düşünərək varlıq haqqında bütün lazımı biliklərin əldə ediləcəyini güman etməklə yanaşı, bəzi insanların hər məsələni həll etdiyini düşünüb, bu şəxslərin fikirlərinə müraciət edərək kainatdakı fenomenlər haqqında hər şeyi öyrənəcəyini zənn etmək də müşahidəyə əsaslanan elmin düşmənidir. Belə ki, İbni Heysəm də bu vəziyyətə diqqəti cəlb edib:

“Həqiqəti axtaran şəxs keçmiş dövrün alimlərinin yazdıqlarını araşdıraraq, təbii meylini təqib edərək onlara güvənən şəxs deyil, əksinə, onlara şübhə ilə yanaşan, onlardan topladığı bilikləri araşdıran, müxtəlif qüsur və nöqsanlarla dolu insanların sözləri əvəzinə arqumentlərə və dəlillərə tabe olan şəxsdir”⁴⁵.

45 A.I.Sabra “İbn al-Haytham: Brief Life of an Arab Mathematician”, **Harvard Magazine**, sentyabr-oktyabr 2003.

Bu mövzu ilə bağlı danışılan məşhur hekayə bizə belə bir düşüncənin geniş yayıldığı dövrlər haqqında məlumat verir.

Həmin hekayəyə əsasən, atın neçə dişi olduğunu soruşan bir şəxsə cavab olaraq “Aristotelin kitabını açıb baxaq” deyilib.⁴⁶ Bəlkə də bu hekayə həqiqət deyil. Lakin hər halda uzun zaman ərzində düşüncəni əks etdirməsi baxımından çox mühümdür. Qərbi dünyasında XVII əsrdə elmi inqilabın həyata keçirilməsində Aristotelin müşahidəyə əsas yer verilməsinin qarşısını alan avtoritetindən xilas olmaq elm tarixi kitablarında mühüm amil kimi təqdim edilir. Quranın kainatı müşahidə etməyə yönləndirən ifadələrinin dəyərini bilmək üçün bu faktı nəzərə almalıyıq. Quranın iddiasına əsasən, bütün varlıqlardan çox yüksəkdə olan Allahın nazil etdiyi Quran bütün kitablar və şəxslərdən üstün mövqeyə malikdir. Halbuki Quranda Allah tərəfindən vəhyolunma iddiası olsa da, “Bu kitabdən kainatla bağlı hər şeyi öyrənin” deyilməyib, bu kitaba inananlar kainatda müşahidə aparıb nəticələr çıxarmağa sövq edilib. Quran ona güvənən tərzdə bu müşahidələri öz üstünlüyü üçün müəyyən hədə kimi görməmiş, əksinə, düşünüb müşahidə etməklə əldə edilən nəticələri öz iddialarını təsdiqləyən vasitələr kimi təqdim edib. Kainatdakı fenomenlərə nəzər yetirərək nəticələr çıxarmağa dəvət edən ayələrə aşağıdakı iki ayə nümunədir:

46 D.Ari, L.D. Yakobs və A. Razavye, **Introduction Research in Education**, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1996, s. 6.

“De ki, “Yer üzünü gəzib dolaşın və yaradılışın necə başladığını görün”.⁴⁷

“Kainatda və yer üzündə çox dəlillər vardır. Lakin bunlar yanından üz döndərib keçirlər”.⁴⁸

Bu ayələrdən birincisində dünyadakı fenomenləri araşdırmaqla yaradılış haqqında biliklər əldə etməyə dəvət olduğu halda, ikincisində yer üzündəki dəlilləri araşdırmayanlar tənqid edilir. Bunları və buna bənzər ayələri oxuyan şəxs Quranı oxuyub kainatdakı proseslərlə bağlı bütün təfsilatları öyrənəcəyini deyil, kainatdakı fenomenlərə nəzər yetirərək və araşdıraraq əldə edəcəyi biliklərdən yararlanacağını başa düşür. Bir sözlə, Quran özündən əvvəlki mifologiya və ənənə ilə yığrulmuş zehinləri bunların üstünlüyündən xilas edərək kainatdakı faktları müşahidə etməyi dəyərli hesab edəcək şəkildə zehinlər inşa edir. Bu isə “Kainat haqqında bilgi əldə etmədə müşahidə mühümdür” şəklində dəyərli elmi fərziyyənin yaranmasını dəstəkləyir.

Müasir elmdə müşahidənin məlumat əldə etmədəki uğuru təcrübədən çıxdığı üçün mövcud təcrübə nəticələrinə şahid olan elm adamları müşahidənin mühüm olması ilə bağlı fərziyyəyə malikdirlər. Bir çox elm adamı bu fərziyyəni zehində saxlayarkən -xarici dünyanın varlığı kimi -bunun nə üçün mühüm olduğunu əsaslandırmağı heç düşünmürlər. Quran təcrübə nəticələrdən istifadə edilmə-

47 “Ənkəbut”, 29/20.

48 “Yusuf”, 12/105.

sindən asılı olmadan müşahidəyə sövq edir, beləliklə, asılı olanların hər hansı təcrübi fayda əldə etmələrindən asılı olmayaraq müşahidəyə yönləndirir.

Şübhəsiz ki, Quran ayələrinin müşahidəyə yönəltməsi-
ni tətbiq etmək istəyən bir çox şəxs gündəlik həyatdakı
müşahidələrlə kifayətlənib, elm üçün vacib olan daha sis-
tematik müşahidəyə yönəlməməyə və belə müşahidələrin
nəticələrini öyrənməyə səy göstərməyə bilər (burada bir
daha təcrübədə müsəlmanların etdiklərinin deyil, Quranın
məzmununu dərk etməyə çalışdığımızı qeyd etmək istə-
yirik). Fəqət ayələrin yönəltdiyi kainatdakı fenomenlərin
daha yaxşı anlaşılması üçün gündəlik adi müşahidələrdən
daha üstün işlər aparılıb elm üçün lazımi şəkildə siste-
matik müşahidə aparılmasının bunların daha keyfiyyətli
qavranılmasına imkan verəcəyi hamıya aydındır. Ayələrin
istədiyi bunların gözəl şəkildə qavranılmasıdır. Ayələrdə
kainata yönəltmək üçün keçən ərəbcə kəlmələr dərin bir
şəkildə, kökünə nüfuz edərək araşdırmağı ifadə etməkdə-
dir.

Bir sözlə, elmi fəaliyyətlərin reallaşmasında mühüm
yeri olan “kainat haqqında bilgi əldə etmədə müşahidə
olduqca mühümdür” fərziyyəsini Quranın kainatı araşdır-
mağa və bu araşdırmalardan nəticələr çıxarmağa dəvət
edən bir çox ayəsi dəstəkləyir.

7. KAINATI ANLAMAQDA RİYAZİYYAT MÜHÜMDÜR

Elmi yanaşmada müşahidələr nəticəsində əldə edilən bilikləri ifadə etməkdə riyaziyyatdan istifadə çox mühümdür. Xüsusən fiziki cəhətdən riyaziyyatın kainatı dərk etməkdə çox mühüm rolu vardır. Mövcud olan faktlar riyazi qanunla birləşdirilib istifadə edildiyi zaman keçmiş və gələcək haqqında fərziyyələr irəli sürmək mümkündür. Kainatın ilk dəqiqələrində nə baş verməsindən dünyanın yaşına qədər bir çox faktı riyaziyyatın imkan verdiyi kainatətəsir qüvvəsilə öyrəndiyimiz kimi, mobil telefonlar, kompüterlər və peyklər kimi bir çox texnoloji məhsulu istehsal etməyi və işlətməyi də riyaziyyatın gücündən istifadə etməklə həyata keçiririk. Kvant nəzəriyyəsi və ya ümumi nisbilik kimi müasir elmin əsası hesab edilən nəzəriyyələri riyaziyyatdan istifadə etmədən ifadə etmək demək olar ki, qeyri-mümkündür. Çoxluqlar nəzəriyyəsindən topologiyaya, kompleks təhlildən diferensial həndəsəyə qə-

dər bütün sahələrdə olduqca mücərrəd olan riyazi nəzəriyyələr də kainatı dərk etməkdə hədsiz dərəcədə əhəmiyyətli rola malikdirlər.

XX əsrin iki mühüm filosofu Hillari Patnem (Hillary Putnam)⁴⁹ və Uillard Kuin, (Willard Quine)⁵⁰ riyaziyyatın təcrübi elmlər üçün çox mühüm olduğunu iddia ediblər. Bu yanaşma, fəlsəfi ədəbiyyatda “Patnem-Kuin labüdlük tezi” (Putnam-Quine indispensability thesis) kimi tanınır. Bu yanaşmaya əsasən, riyaziyyat təbiət elmlərinin ayrılmaz hissəsidir, riyaziyyatsız inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulan hər hansı elm natamam olacaqdır. Kuin və Patnemin müddəalarının nəticəsi kimi görünən riyazi obyektlərin həqiqətən mövcud olması fikri mübahisəli olsa da, elm filosofların əksəriyyəti tərəfindən mənimsənilir. Bu yanaşmaya etirazlara isə Hartri Fildin (Hartry Field) “uydurmaçılıq” (fictionalism) müddəası nümunə göstərilir.⁵¹ Fild riyaziyyat olmadan təbiət elmlərinin inkişafını mümkün hesab etsə də, hətta o da riyaziyyatın təbiətlə bağlı fikir yürütməyi xeyli asanlaşdırıb sadələşdirdiyini qəbul edir. Bu səbəbdən, riyaziyyat kainatı tərif etməyə ən uyğun dildir və elmlər baxımından əvəzəilməz funksiya malikdir. Lakin bu vəziyyət müasir qavrayışda normal

49 Hillary Putnam, “What is Mathematical Truth”, **Mathematics Matder and Method: Philosophical Papers**, Cambridge University Press, Cambridge MA, 1979, cild 1, s. 60–78.

50 W.V.Quine, “On What There Is”, **From a Logical Point of View**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1980, s. 1–19.

51 H.H.Field, **Science Without Numbers: A Defence of Nominalism**, Blackwell, Oxford, 1980.

görünsə də çox qəribə və gözlənilməz vəziyyətdir.

Kvant mexanikasının banilərindən olan fizik, Nobel mükafatçısı Yucin Viqner (E.P.Wigner) riyaziyyatın təbiətə uyğunluğunun qəribə olmasından bəhs etdiyi “*Riyaziyyatın əsaslandırılmayan təsiri*” (*Unreasonable Effectiveness of Mathematics*) adlı məqaləsində belə deyir:

“... Riyaziyyatın təbiət elmlərindəki nəhəng rolu sirlərlə doludur və bunun hər hansı rəşional aşıqlaması yoxdur”.⁵²

Buna bənzər ifadələri daha bir Nobel mükafatçısı, fizika alimi Stiven Ueynberqdə (S.Weinberg) də görmək mümkündür:

“Riyaziyyatçıların, sonra isə fiziklərin faydalı hesab edəcəkləri formal quruluşları, zehinlərində belə bir hədəfin olmamasına rəğmən, riyazi gözəllik hissilə ifadə etmələri çox qəribədir. Fiziklər əsasən riyaziyyatçıların fiziki nəzəriyyələr üçün lazım olan riyaziyyat üçün fərziyyə irəli sürə bilmə qabiliyyətlərini çox dəyərlı hesab edirlər. Bu, Nil Armstronqun (Neil Armstrong) 1969-cu ildə Ayın səthinə ilk addımını atdığı zaman aydakı toz təbəqəsində Jül Vernin ayaq izlərini aşkarlamasına bənzəyir”.⁵³

52 E.P.Wigner, “The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in The Natural Sciences”, *Symmetries and Reflections*, MIT Press, Cambridge MA, 1964, s. 223.

53 S.Weinberg, *Dreams of a Final Theory*, Vintage, London, 1993, s. 125.

Naturalist nöqteyi-nəzərindən kainatın riyaziyyatla təsvir edilə biləcəyini düşünmək üçün heç bir aydın səbəb yoxdur: kainatın riyaziyyatla təsvir edilməsi çox təəccüb-ləndiricidir. Naturalistlər əsasən riyazi nəsnələrlə bağlı antirealist hərəkət edir, başqa sözlə, riyazi nəsnələri insan düşüncəsinin nəticəsi hesab edirlər.

Lakin riyazi nəsnələr müəyyən formada insan düşüncəsinin məhsuludursa, o zaman bizim irəli sürdüyümüz qarışıq aksiomatik quruluşun kainatı bu qədər aydın təsvir etməsini gözləmək üçün heç bir səbəb yoxdur. Bu baxımdan, şahmat qaydalarının kainatdakı fenomenləri təsvir etməsi nə qədər gözləniləndirsə, riyaziyyatın kainatı təsvir etməsi də o qədər gözlənilən olmalıdır. Naturalist riyazi nəsnələrin insan düşüncəsindən ayrı olduğunu iddia edib realist mövqe tutsa da, problem aradan qalxmır. Çünki riyazi nəsnələr səbəb əlaqəsinə girməyən, zaman-məkan xaricində mücərrəd nəsnələrdir. Bu səbəbdən, bunlar kainata heç bir şəkildə təsir edə bilməzlər. Riyazi nəsnələr kainata təsir edə bilmirsə, kainatın həmin nəsnələrlə təsvir ediləcək quruluşa malik olması və o nəsnələrlə təsvir edilməsini necə açıqlamaq olar? Nəticə etibarilə, naturalistin riyazi nəsnələrlə bağlı realist və ya antirealist hərəkət etməsindən asılı olmayaraq hər iki yanaşmada kainatın riyaziyyatla təsvir edilməsini gözləməsi üçün heç bir rəşional səbəbi yoxdur.

Digər tərəfdən, teizm həm realist yanaşma, həm də anti-realist yanaşma daxilində kainatın riyaziyyata uyğunluğu-

nu rahat şəkildə açıqlaya bilər. Əgər realistin iddia etdiyi kimi, zaman-məkandan üstün bəzi riyazi nəsnələr həqiqi varlıqlar olaraq mövcuddursa,⁵⁴ Allah bu nəsnələri bildiyinə görə kainatı bu nəsnələri əhatə edəcək, onlara uyğun tərzdə yarada bilər. Naturalizmdə mövcud olan riyazi nəsnələrlə kainat arasındakı səbəbə əsaslanan boşluq teizmdə yoxdur. Riyaziyyat insan zehninin müəyyən icadı olaraq qəbul edilsə, teizm baxımından yenə də kainatın riyaziyyatla açıqlanmağa uyğun quruluşda olmasında hər hansı ziddiyyət yoxdur. Əvvəlki bölümlərdə gördüyümüz kimi, teizm baxımından əsas gözlənilənlər kainatın anlaşılın və insan zehnilə uyğun quruluşa malik olmasıdır. Əgər insan zehni riyazi hesablamalar aparmağa qadirdirsə, riyaziyyat insanın düşünməsində mühüm vasitəçidirsə, o zaman kainatın da aydın və insan zehninə uyğun olması üçün riyaziyyata uyğun şəkildə yaradılmış olması gözlənilən vəziyyətdir. Naturalizmə görə, kainat insan düşüncəsi tərəfindən yaradılmadığına görə insan düşüncəsinin müəyyən icadının (riyaziyyatın) bu şəkildə kainata uyğun olmasının açıqlaması olmadığı halda, teizmdə kainatı Allah yaratdığına görə bu uyğunluğu açıqlamada hər hansı ziddiyyət yoxdur. Bu səbəbdən, teizm baxımından riyazi nəsnələrlə bağlı antirealist mövqə iddia edildikdə də kainatın riyaziyyatla təsvir edilməyə uyğun quruluşda olmasında

54 Teizm daxilində birdən çox realist fikrin olması mümkündür: Allah bizim kainatımızdan ayrı riyazi nəsnələr dünyası yarada bilər və ya riyazi nəsnələr Allahın düşüncəsinin müəyyən nəticəsi ola bilər, yaxud müəyyən şəkildə Allahın xüsusiyyətlərilə əlaqəli ola bilər.

heç bir ziddiyyət yoxdur. Belə ki, XX əsrin ən sofist ateisti kimi tanınan Entoni Flyu (Antony Flew) təbiətin riyaziyyata uyğun quruluşda olmasını ateizmi tərک edib Allahın varlığına inanmağa başlamasının səbəbləri arasında qeyd edib.⁵⁵ XVII əsr elm inqilabının ən mühüm simaları olan Dekart, Kepler, Qaliley, Leybnits, Nyuton kimi elm adamları riyaziyyatı Allahın kainatı yazdığı dil hesab edərək bu mövzudakı yanaşmalarını nümayiş etdiriblər.

Dövrümüzdə demək olar ki, hər elm adamı elmi fəaliyyətə başlayarkən (bu barədə bir qədər əvvəl bəhs etdiyimiz köklə bağlı məsələlərin üzərində çoxları heç düşünməsələr də) kainatdakı fenomenləri başa düşmədə riyaziyyatın çox mühüm olduğuna dair fərziyyəni zehninin bir kənarında saxlayır. Xüsusən son bir neçə əsrdə riyaziyyatdan istifadə etməklə əldə olunan uğurlu nəticələr o qədər çox müşahidə edilib ki, bu fərziyyə bir çox elm adamı üçün mübahisəsizdir. Kainatı başa düşməkdə riyaziyyatın bu qədər mühüm rolunun olacağını bəşər tarixinin bəzi dövrlərindəki mədəniyyətlər dəyərləndirməmişlər. Digər tərəfdən, zehni Quran mətnilə formalaşan bir şəxs üçün kainatın riyazi quruluşda olması heç də təəccüblü deyil. Çünki Quran daxilində riyaziyyatla təbiət arasında əlaqə yaradan ayələr mövcuddur. Aşağıdakı ayələr bu mövzuda nümunədir:

“Günəş və Ay müəyyən hesabdən asılıdır”.⁵⁶

55 Antony Flew, *There Is A God: How The Worlds Most Notorious Atheist Changed His Mind*, Harper Collins, New York, 2007, s. 96-112.

56 “Rahman” surəsi, 55/5.

“Allah onların etdiklərinə tam nəzarət edir, hər şeyi hesablayır”.⁵⁷

Qurandakı bu ifadələr “kainatı dərkətmədə riyaziyyat mühümdür” fərziyyəsini dəstəkləyir. Bundan başqa, Quranda bir çox ayədə qeyd edilən ərəb dilində “qədər” sözünün əsas mənalarından biri ölçüyə bağlı olmaqdır. “Ölçü” (qədər) sözünün qeyd edildiyi ayələrə aşağıdakı iki ayə nümunədir:

“Həqiqətən də hər şeyi müəyyən ölçü ilə yaratdıq”.⁵⁸

“Biz göydən bir ölçü ilə su endirdik və onu yer üzündə saxladıq. Şübhəsiz ki, onu yox etməyə də gücümüz çatar”.⁵⁹

Quranın kainatda müəyyən riyazi ölçü olduğuna işarə edən ayələri müşahidəyə əsaslanan məlumatların aydın olmasında və ifadə edilməsində elm baxımından çox mühüm yeri olan riyaziyyata böyük əhəmiyyət verir. Quran dünyadakı təcrübi nəticələrdən ayrı şəkildə bu fərziyyəni dəstəkləyir. Dövrümüzdə isə riyaziyyatdan istifadənin texnoloji məhsullar hazırlamada və həyatı asanlaşdırmadakı təcrübi faydalarına tarixin heç bir dövründə olmadığı qədər şahid olunduğuna görə “kainatı dərkətmədə riyaziyyat mühümdür” fərziyyəsini zəhində saxlamayan elm adamı demək olar ki, yoxdur.

57 “Cin” surəsi, 72/28.

58 “Qamər” surəsi, 54/49.

59 “Muminun” surəsi, 23/18.

İ B Ö L Ü M

QURAN VƏ ELMİ FƏALİYYƏT ÜÇÜN MOTİVASİYA

Elmi fəaliyyətin motivasiya mənbəyinin nə olması da mühüm sualdır və burada bu əhəmiyyətli mövzunun Quranın məzmunuyla əlaqəsini araşdıracağıq. Motivasiya bir davranışın həyata keçirilməsinin səbəblərini ifadə edir. Elmi fəaliyyət müəyyən davranış növüdür və hər davranış kimi, motivasiyaya ehtiyac hiss edir. Elmi fəaliyyətin çox vaxt yemək, içmək və yuxu kimi ən əsas ehtiyaclarımızı təmin etmək üçün müəyyən məqsəd güdmədən də həyata keçirildiyini düşünsək, bu fəaliyyətə bu qədər zaman, əmək və mənbələrin sərf edilməsinin rəşional səbəbinin nə olduğu sual kimi ortaya çıxır. Dövrümüzdə elmi fəaliyyət göstərənlərə istər pul, istər şöhrət, istər də müxtəlif ünvanlar və statuslarla zəruri motivasiya verildiyini görürük. Lakin burada diqqət ediləcək mühüm məqam bu motivasiyaların çoxunun hədəfinin elm xaricində başqa işlərlə əldə olunmasının da mümkün olmasıdır. Məsələn, ticarət, idman və siyasət kimi işlər vasitəsilə elmi fəaliyyət qədər, hətta daha çox pul qazanılır, bunlar elmdən üstün tutulur.

Həmçinin, musiqi, idman və ya siyasətlə məşğul olan şəxs daha çox şöhrət qazana bilər. Bu sayılan motivasiya hədəfləri elmə məxsus olmayıb, elmi məşğuliyyəti mümkün etsə də, zəruri etmir. Eyni motivasiyalara malik bir şəxs elm xaricində başqa işlərlə də məşğul olur. Bununla yanaşı, elmi fəaliyyətlər təcrübə və texnologiya ilə bağlı ehtiyacların aradan qaldırılması məqsədilə də əsaslandırılır. Bu, doğru olmaqla yanaşı, əsas məsələlərlə məşğul olan elm sahələrinin (kainatın keçmişi və başlanğıcı ilə məşğul olan kosmologiya kimi) bu tərz təcrübə hədəfli yanaşmalarla çox da əsaslandırılmayacağı aydındır. Bu tərz təcrübə əsaslı yanaşmalar əsas elmlərdən daha çox mühəndisliyin müxtəlif sahələrini ön plana çıxarır, əsas elmlərə yalnız mühəndislik hədəfləri üçün vasitəçilik edəcəyi qədər yönləndirir.

Qurana inanan müsəlman üçün belə motivasiya mənbələrinin olmasında hər hansı mənfəət hal yoxdur. Müsəlman elm adamı da elmlə bağlı fəaliyyətlərinə görə pul və ünvanlar qazana, elmi səylərlə dünyəvi fayda əldə edə bilər. Fəqət, Quranın inşa etdiyi zəhin baxımından, bunlardan daha mənalı motivasiya mənbəyi də vardır ki, bu, kainatı araşdırma fəaliyyətinin Allahın əmri olması və bu araşdırma fəaliyyətinin Allahın qüdrət və sənətini tanımağa müəyyən vasitəçi olmasıdır. Bu tərz motivasiya dünyəvi mənfəətlərlə bağlı başqa heç bir motivasiya mənbəyinin olmadığı vəziyyətdə də lazımı təkan qüvvəsi verir. Üstəlik, bu motivasiya pragmatik motivasiyaların

əksinə, kainatı öyrənmə səyi olan elmə xasdır və elm xaricində başqa sahələrlə təmin edilə bilməz. Elmin müxtəlif zövqlər və dünya mənfəətləri üçün vasitə edilmədiyi sahələrdə də davam edir. Bunu başa düşən, Quranın kainatı dərkətmə vurğusunu qavrayan ideal İslam cəmiyyətinin elmlə məşğul olması qaçılmaz olur. Quranın irəli sürdüyü dünyagörüşündə kainatı ən sofistik şəkildə dərkətmə fəaliyyəti olan elmin çox mühüm yeri vardır.

Bundan başqa, insanın daxilindəki maraq hissi də müəyyən motivasiya mənbəyi ola bilər. Aristotelin dediyi kimi, “Bütün insanlar təbiətlərinə uyğun olaraq bilmək istəyirlər”.⁶⁰ “Bilmək arzusu” insan xarakterinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir.⁶¹ “Bilmək arzusu” insana xas istək olaraq elmi fəaliyyətə imkan verir. Bu arzu isə teist, ateist, hindu, büt-pərəst, müsəlman, xristian və yəhudi olmasından asılı olmayaraq hər insanda olan ortaq xüsusiyyətdir. İnsanın daxilindən gələn bilmək arzusu müəyyən motivasiya mənbəyi olsa da, bu arzu elmi səylər üçün geniş zaman və mənbə sərf etməyə rəasional səbəb olmur. Arzu təkanverici qüvvə ola bilər. Lakin rəasional səbəbi açıqlamaq üçün kifayət deyildir. Məsələn, insanın daxilindən gələn yemək istəyi insanı şirniyyat yeməyə sövq edir. Lakin bu şəxs kökdürsə və ya şəkər xəstəsidirsə, bu istəyi-

60 Aristotel, “**Metaphysics**”, tərc: Hugh Lawson-Tancred, Penguin Classics, London, 1999, Kitab I, 980.a21

61 İnsan təbiəti ilə bağlı baxın: 30. “Rum” surəsi, 30.
Bundan başqa, baxın: Caner Taslaman, “**Arzulardan Allaha**”, Etkileşim nəşriyyatı, İstanbul, 2014.

nə tabe olmamalıdır. Bəzi vəziyyətlərdə insanın istəkləri-nə tabe olması deyil, tabe olmaması rasionaldır.

Quran isə rasionl əsaslar irəli sürür. İnsan təbiətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri istəklərin ödənilməsi oldu-ğu halda, digər mühüm xüsusiyyəti hərəkətlərə rasionl əsas tapıb aqlın da qane edilməsidir. Quran rasionl əsaslı motivasiya irəli sürərək insan təbiətinin bu ehtiyacını ödə-yir, bilmək arzusunun qane edilməsini rasionl səbəblərlə dəstəkləyir. Yaradanın əmrini yerinə yetirmə, Onun qüdrət və sənətini tanımağa çalışmaq aqlın müəyyən zərurətidir.

Quranda yüzlərlə ayədə insanlar kainatdakı fenomenlə-ri araşdırmağa, bunlardan nəticələr çıxarmağa dəvət edilir. Çox asanlıqla deyə bilərik ki, böyük dünya dinlərinin heç birində bu qədər təşviq yoxdur. Əvvəl də vurğuladığımız kimi, kainatdakı fenomenlərə yönəldən bu təşviq elmi fəa-liyyət zamanı zehnimizdə mövcud olan, məsələn, “insan zehni kainat haqqında doğru biliklər əldə edə bilər” və ya “kainatı araşdırmaq dəyərlidir” kimi fərziyyələri dəstək-ləyir. Lakin fərziyyələri yaratmaq xaricində Quranın bu məzmunu kainatı araşdırma fəaliyyəti üçün müəyyən tə-kanverici qüvvə də, yəni motivasiya da vardır. Müsəlman üçün Allahın əmrlərini yerinə yetirmək və Allahı daha yaxşı tanımağa çalışmaq mümkün olan ən yüksək motiva-siya mənbəyidir. Bu rasionl əsaslı motivasiya pul, şöhrət kimi dünyəvi mənfəət olmadan da kainatı araşdırma fəa-liyyətinin reallaşmasına imkan verir. Bir çox müsəlman Quranın yüzlərlə ayəsindəki bu təşviqə diqqət etməyib

səthi olaraq tətbiq edə bilər. Lakin bu təşviqin ən sofistika tətbiq formasının elmi fəaliyyətlərə (və bu fəaliyyətlərin nəticəsində əldə edilən bilikləri öyrənməyə) yönəltdiyi də aydındır. Belə ki, yaşadığı dövrdə (973-1048) dünyanın ən tanınmış elm adamlarından biri kimi qəbul edilən Biruni “Mənim elmlə məşğul olma səbəbim “Ali İmran” surəsinin 191-ci ayəsidir” deyib.⁶² Qeyd edilən ayə belədir:

“Onlar ayaq üstə olarkən, oturarkən və yanları üzərində yatarkən Allahı xatırlayırlar, göylərin və yerin yaradılışı mövzusunda dərindən düşünlər: “Rəbbimiz, Sən bunları boş yerə yaratmadın, Sən Ucasan, bizi cəhənnəm odunun əzabından qoru”.⁶³

Biruninin işarə etdiyi bu ayəyə bənzər, kainatdakı fenomenləri araşdırmağa yönləndirən bir çox Quran ayəsi vardır. Bunlara aşağıdakı ayələri nümunə göstərmək olar:

“De ki, “Kainatda və yer üzündə olanlara nəzər yetirin”. İnanmayan zümrəyə dəlillər və xəbərdarlıqlar heç bir fayda verməz”.⁶⁴

“Şübhəsiz ki, kainatda və yer üzündə inananlar üçün dəlillər vardır. Sizin yaradılışınızda və yaradılıb yer üzünə yaydığı canlılarda qəti inanan zümrə üçün dəlillər vardır.

62 Mehdi Golshani, *The Holy Quran and The Sciences of Nature*, Global Scholarly Publications, Nyu York, 2003, s. 154

63 “Ali İmran” surəsi, 3/191.

64 “Yunus” surəsi, 10/101.

Gecəylə gündüzün bir-birini əvəz etməsində, Allahın səmadan ruzi endirərək onunla ölümündən sonra torpağı diriltməsində və küləkləri yönləndirməsində düşünən insanlar üçün dəlillər vardır”.⁶⁵

“O ki göydən sizə su endirəndir. Onu həm içirsiniz, həm də heyvanlarınızı otladacağınız bitkilər onunla bitir. Onunla sizin üçün əkin, zeytun, xurma, üzüm və meyvələrin hər cürünü yetişdirir. Şübhəsiz ki, düşünən zümrə üçün bunda dəlillər vardır. Gəcəni, gündüzü, Günəşi və Ayı xidmətinizə verdi. Ulduzlar da Onun əmrinə boyun əyib. Şübhəsiz ki, bunda düşünən insanlar üçün dəlillər vardır”.⁶⁶

“Və O, yeri döşəyən, onda sarsılmaz dağlar və çaylar yaradan, orada məhsulların hər birindən iki cüt yaradan, gəcəni gündüzün üzərinə örtəndir. Şübhəsiz ki, bunlarda düşünən insanlar üçün dəlillər vardır”.⁶⁷

“Həqiqətən göylərin və yerin yaradılışında, gecə ilə gündüzün bir-birinin ardınca gəlməsində bu işləri dərk edənlər üçün böyük dəlillər vardır”.⁶⁸

Quranda bir çox fenomenin araşdırılmasına yönləndirmə olduğunu müəyyən etmək mövzumuz baxımından çox mühümdür.

Dövrümüzdə elmlərdəki bu yanaşma ilə əlaqəli müxtə-

65 “Casiyə” surəsi, 45/35.

66 “Nəhl” surəsi, 16/10-11.

67 “Rəd” surəsi, 13/3.

68 “Ali İmran” surəsi, 3/190.

lif sahələrin hər biri fərqli araşdırma sahələri olaraq adlandırılmaqdadır. Bunlara bir neçə nümunə verək. Məsələn, aşağıdakı Quran ayəsinin yönləndirməsi astronomiya sahəsilə bağlıdır:

“Üstlərindəki göyü necə qurduğumuza və bəzədiyimizə baxmırlar? Onun bir yarığı da yoxdur”.⁶⁹

Bu ayələrin yönləndirməsi geologiya (yer haqqında elm) sahəsilə bağlıdır:

“Dağların necə sancıldığına baxmırlar? Yer üzünün necə döşədildiyinə baxmırlar?”⁷⁰

Bu ayənin yönləndirməsi canlıların mənşəyindən bəhs edən paleontologiya sahəsilə bağlıdır:

“De ki, “Yer üzünü gəzib dolaşın, yaradılışın necə başladığını görün”.⁷¹

Bu ayənin yönləndirməsi arxeologiya sahəsilə bağlıdır:

“Yer üzündə dolaşıb özlərindən əvvəlkilərin sonuna baxmırlar? Onlar bunlardan daha güclü idilər. Onlar torpağı şumlayır, yer üzünü bunlardan daha çox abadlaşdırırdılar”.⁷²

Bu ayənin yönləndirməsi botanika ilə bağlıdır:

“O, göydən su endirəndir. Hər növ bitkini onunla bitirdik, ondan yaşıllıq, üst-üstə düzölmüş dənələr

69 “Qaf” surəsi, 50/6.

70 “Gəşiyə” surəsi, 88/19-20.

71 “Ənkəbut” surəsi, 29/20.

72 “Rum” surəsi, 30/9.

çıxardıq. Xurmanın tumurcuğundan sallanan salxımlar, bir hissəsi bir-birinə bənzəyən, bir hissəsi isə bənzəməyən üzüm bağları, zeytun və nar bağları yaratdıq. Meyvə verərkən və yetişdiyi zaman hər birinin meyvəsinə baxın. Şübhəsiz ki, bütün bunlarda inanan zümrə üçün dəlillər vardır”.⁷³

Bu ayənin yönləndirməsi zoologiya ilə bağlıdır:

“Şübhəsiz ki, heyvanlardan alacağınız ibrətlər vardır”.⁷⁴

Bu ayənin yönləndirməsi embriologiya sahəsilə bağlıdır:

“Ey insanlar! Əgər dirilişdən şübhələnirsinizsə, həqiqətən sizi torpaqdan yaratdıq, sonra bir damcı sudan, sonra asılıb yapışan bir şeydən, sonra yaradılış tərzii müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən bir parça ətdən yaratdıq ki, qüdrətimizi sizə bəyan edək. İstədiyimizi müəyyən müddətə qədər bətlərdə saxlayırıq. Sonra sizi körpə kimi çıxardırıq, sonra güclü dövrünüzə çatdırırıq”.⁷⁵

Quranda bunlara bənzər bir çox ayə kainatdakı fenomenləri araşdırmağa və bunlardan nəticələr çıxarmağa yönləndirdiyi halda, bir çox şəxsin bu ayələrin mənasını düşünmədən və həyata keçirməyə çalışmadan oxuması hamımızın şahid olduğumuz faktdır. Quran mübahisəsiz

73 “Ənam” surəsi 6/99

74 “Nəhl” surəsi, 74/66

75 “Həcc” surəsi, 22/5

şəkildə dünyanın ən çox oxunan və əzbərlənən kitabıdır. Lakin Quranın mənasını dərindən düşünməyin onu çox oxumaq və əzbərləmə fəaliyyətindən çox uzaq olduğunu müşahidə edirik. Halbuki Quran kainat üzərində olduğu kimi özü üzərində də dərin düşünməyi tələq edir:

“Bu mübarək kitabı sənə məsələnin əsasına nüfuz edənlər ayələrini dərindən düşüüb nəsihət alsınlar deyə nazil etdik”.⁷⁶

Quranın mənasını başa düşməyə və əmrlərini yerinə yetirməyə çalışmaqdan çox başa düşmədən oxuyanlar onun kainatdakı faktları araşdırmağa yönləndirən yüzlərlə ayəsini lazımınca dəyərləndirməyiblər. Müsəlmanların Quranın həmin ayələrinə əməl etməmələrini və elmdən uzaq qalmalarını çox tənqid edən fizik, Nobel mükafatçısı Abdus Salam (zəif və elektrozəif qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi ilə 1979-cu ildə Nobel mükafatına layiq görülüb) belə deyir:

“Quran alimlərin, yəni bilikli insanların və dərk etmə qabiliyyətinə malik olanların üstünlüyünü vurğulayır, belə bir sual verir: “Heç bilənlərlə bilməyənlər bir ola bilər?” Qurandakı yeddi yüz əlli ayə (demək olar ki, Quranın səkkizdə biri) inananları təbiəti araşdırmağa, bu barədə düşünməyə, son həqiqət axtarışında ağıldan doğru şəkildə faydalanmağa, bilik əldə etməyə, elmi anlayışı ictimai həyatının bir hissəsi etməyə sövq edir”.⁷⁷

76 “Sad” surəsi, 38/29.

77 Abdus Salamın Paris UNESCO Housedakı 27 aprel 1984-cü ildəki çıxışından.

Abdus Salamın Nobel mükafatını Quran oxuyaraq alması onun elm və din əlaqəsinə yanaşmasını göstərən rəmzi əhəmiyyətə malik bir davranış olmuşdur. O, bu mükafatı aşağıdakı ayələri oxuyaraq alıb:⁷⁸

“O, bir-birinə uyğun şəkildə yeddi qat səmanı yaradandır. Rəhmanın yaratmasında hər hansı qüsurluq tapa bilməzsən. Haydı, dön bax. Gör hər hansı uyğunsuzluq görürsən? Sonra bir daha, bir daha dön bax. Baxışların zəlil və yorğun halda özünə dönəcəkdir”.⁷⁹

Quran ayələrinin kainatı araşdırmağa sövq etməsi müsəlmanların elmlə yaxın əlaqə qurması üçün yetərli səbəbdir. Digər tərəfdən, bu kainatı tanımaq, bütün varlıqların yaranma səbəbi olan Yaradanı tanımağa səbəb olduğuna görə teist inanca malik olanlar üçün müəyyən motivasiya mənbəyi ola bilər. Bununla bağlı İslam dini ilə digər monoteist dinlər olan iudaizm və xristianlıq eyni məqamdadır. Belə ki, bu dinlər arasından bir çox şəxs kainatı araşdırmaqda motivasiya mənbələrinin Yaradanın qüdrət və sənətini tanımaq olduğunu ifadə ediblər.

Məsələn, bəzi xristian mütəfəkkirlər Allahın iki kitabı olduğunu, bunların müqəddəs kitab və kainat olduğunu, hər iki kitabın Allahın varlığı və sifətlərilə bağlı bilik mən-

Çıxışın tam mətni üçün bax:

<http://reviewofreligions.org/9422/fromthearchivesislamandscienceconcordanceorconflict/>

78 http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/physics/laureates/1979/salamspeech.html

79 “Mülk” surəsi, 67/34.

bəyi olduğunu ifadə ediblər.⁸⁰ “Allah əsərlərilə tanınır” deyən Nyuton⁸¹ kimi xristian elm adamlarının dini inancları fəaliyyətləri üçün motivasiya olub.⁸² Bu mövzuda Del Ratsş (Del Ratzsch) belə deyir:

“Kainat Allahın yaratdığı varlıq olduğu və Allahın sənətinin müəyyən göstəricisi olduğu üçün araşdırılmalıdır. Əslində, bəzi xristianlar yaradılanı araşdırmağa dini əhəmiyyət qzandırdılar. Allahın yaratdığını dəyərləndirməyi və elmi araşdırmanın özünü Allaha bir növ dini itaət kimi qiymətləndirdilər”.⁸³

Bəşər tarixinin ən önəmli riyaziyyatçılarından biri, VI-II-IX əsrdə yaşamış müsəlman mütəfəkkir Xarəzmi “cəbrin atası” kimi tanınır. Qərb dünyası bugünkü onluq say sistemini və sıfırı onun araşdırmaları vasitəsilə tanıyıb.

Apardığı araşdırmaları ibadət hesab edən Xarəzminin aşağıdakı sözləri araşdırmalarında dini inancının verdiyi motivasiyanı göstərir:

80 Piter Harrison, **The Bible, Protestantism and The Rise of Natural Science**, Cambridge University Press, Cambridge, 1998; Kennet J.Hauel, **Gods Two Books: Copernican Cosmology and Biblical Interpretation in Early MüasirScience**, University of Notre Dame Press, Notr Dam, 2002.

81 Nyutonun dini motivasiyaları üçün baxın: Enis Doko, “**Dahi və Dindar: İsa-ak Nyuton**”, İstanbul nəşriyyatı, İstanbul, 2011.

82 Ceyms E.Fors və Richard H.Popkin (red.), **Newton and Religion: Context, Nature and Influence**, Kluwer Academic Publishers, Dordrex, 1999.

83 Del Ratzsch, “The Religious Roots of Science”, Melville Y.Stewart (red.), **Science and Religion in Dialogue**, WileyBlackwell, New York, 2010, cild.1, s. 65.

“Elmə göstərilən o yaxın münasibət, bilənlərə Allahın göstərdiyi diqqət və qayğı, onlara bilinməyənlərin aydınlaşdırılmasında və çətinliklərin aradan qaldırılmasında verdiyi dəstək və qoruma, mənə *əl-cəbr və əl-muqabələ* ilə hesablamaqdan başqa, hesab elmində ən asan və ən faydalı olanla məhdudlaşdırdığım qısa bir araşdırma aparmağım üçün cəsarət verdi”.⁸⁴

Dövrümüzün teist mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti Allahın varlığını başa düşmək üçün cahilliyin göstəricisi olan yanaşmaları ifadə edən “boşluqların tanrısı” (God of the gaps) arqumentlərindən istifadə edilməməsini bildirirlər. “Boşluqların tanrısı” tərzindəki yanaşmaları ifadə edənlər Allahın varlığı mövzusunda əsasın kainat və canlılarla bağlı bilinməyən cəhətlər olduğunu, bu boşluqların Allahla doldurulmasının zəruri olduğunu düşünürlər. “Bax, ürəyin necə işlədiyini bilmirik. Deməli, ürəyi Allah yaradıb” və ya “Ulduzların işığının necə əmələ gəldiyini bilmirik. Deməli, ulduzları Allah yaradıb” şəklində yanaşmaları ifadə edənlər varsa, demək ki, onlar “boşluqların Tanrısı” tərzində arqumentləri irəli sürürlər. Belə yanaşmalar elmdə daha əvvəl bilinməyən bir cəhəti, yəni bir boşluğu açıqladığına görə Allaha istinad etməyi lazımsızlaşdırır.

Bu yanaşmalarda sanki kainatı bilməkdən deyil, bilməməkdən kömək istənilir. Lakin Allahın varlığıyla bağlı

84 Victor J.Katz, *A History of Mathematics: An Introduction*, Pearson, 2008, s. 271.

arqumentlər irəli sürən müasir teist filosofların və teoloqların demək olar ki, heç biri “boşluqların tanrısı” yanaşmalarını qəbul etmirlər. Allahı boşluqlarda axtarmaq teizmin əsas ruhu ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki teist üçün Tanrı yalnız boşluqlarda ortaya çıxan varlıq deyildir. O, kainatın hər yeri və hər anına nüfuz edir. Təbiətdəki hər faktın arxasında izi vardır. Bu səbəbdən, heç bir teist “boşluqların tanrısı” yanaşmalarını qəbul etməməlidir.

Teistlərin “boşluqların tanrısı” yanaşmalarını mənim-sədiyini deyərək tənqid edənlər çox rast gəlinən məntiqi səhvlərdən biri olan və məntiq ədəbiyyatında “müqəvva səhvi” (straw man fallacy) kimi tanınan məntiqi səhvə yol verirlər. “Müqəvva səhvi”nə yol verənlər əks baxışın gerçək fikrini arxa planda qoyur, onun yerinə, əks baxışın pis və ya şişirdilmiş nümunəsinə qarşı, gerçək mövqeymiş kimi, tənqidlərini yönəldirlər. “Boşluqların tanrısı” yanaşmalarını teizmin həqiqi mövqeyi kimi göstərib “müqəvva səhvi”nə yol verənlər arasında Stiven Hokinq (Stephen Hawking) kimi məşhur elm adamları da vardır.⁸⁵ Dövrümüzdə irəli sürülən kosmoloji dəlillərin və ya planlama dəlillərinin hamısı kainat mövzusunda cəhəlliyimizə deyil, müasir elmin irəli sürdüyü məlumatlara əsaslandırılır.

Bütün bu arqumentlərdə elmin irəli sürdüyü məlumatlar

85 Hokinqin “Böyük planlama” (Grand Design) kitabı bu səhvin nümunələri ilə doludur: Stiven Hokinq və Leonard Mlodinov, **Böyük plan**, tərc: Selma Öyünç, Doğan Kitab, İstanbul, 2012.

xammal olaraq qiymətləndirilir və onlar əsas götürülür.⁸⁶ Quranın kainatdakı fenomenləri araşdırmağa və düşünməyə təşviq edən ayələri də cahillik üzərində yüksələn yanaşmalar əvəzinə bilik üzərində yüksələn yanaşmaları dəstəkləyir. Kainatdakı fenomenlərin araşdırılması ulduzlar, dünyamız və canlılar kimi bir çox varlıqlar haqqındakı biliklərimizi artıracaqdır. Bu biliklərə əsaslandırılan yanaşmalar isə “boşluqların tanrısı” yanaşmaları əvəzinə planlama dəlillərinə bənzər arqumentlər olacaqdır. Bu tərz arqumentlər irəli sürmək məqsədi də elmi fəaliyyət üçün motivasiya mənbəyidir.

XII əsrdə yaşayan məşhur İslam filosofu İbn Rüşd varlığı araşdırma fəaliyyətinin Allahı tanıtdığını vurğulamış, bunu həyata keçirən fəlsəfənin (“fəlsəfə” ifadəsini bu gün “elm” kimi xarakterizə edilən sahələri də əhatə edəcək şəkildə geniş mənada işlədib) zərurətinə diqqət çəkərək fəlsəfə-elm fəaliyyətindəki motivasiya mənbəyini belə ifadə edib:

“... Allahın varlığına ancaq yaratdıqlarının yaxşı bilinməsi sayəsində şahidlik edirlər. Bundan başqa, varlığın quruluşu yaxşı bilindikdə, Allah haqqında biliklər də tam olur. Din də mövcud olanların araşdırılmasını tövsiyə və təşviq edirsə, aydındır ki, fəlsəfə anlayışının dəlalət etdiyi şey din baxımından zəruri və ya tövsiyə edilən cəhətdir.

86 Müasir elmin məlumatları ilə bu dəlillərin irəli sürülməsinin bir nümunəsi kimi baxın: Caner Taslaman, “**Kainatdan Allaha**”, Etkileşim nəşriyyatı, İstanbul, 2014.

Dinin mövcud olanları ağılla dəyərləndirməyə və onları ağılla bilməyə çağırdığı Uca Allahın Kitabının bir çox ayəsində aydın qeyd edilir...⁸⁷

Bundan başqa, Quranın təqdim etdiyi motivasiya formasının elmi biliklərin paylaşılmasına imkan verdiyini isbat etmək də vacibdir. Elmi biliyi güc və pul kimi motivasiyalarla əldə etməyə çalışanlar üçün biliyin başqaları tərəfindən öyrənilməsi gücün və pulun bir hissəsinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Belə bir motivasiya bəzən biliklərin paylaşılmasından daha çox gizlədilməsinə səbəb olur. Tarix boyu bir çox biliklər başqalarından gizlədilərək müəllimdən şagirdə çatdırılıb. Bu səbəbdən, bir çox biliklərin təcrid edilən kiçik zümərənin monopoliyasında qaldığını və ya tarixdə sonrakı nəsillərə çatdırılmadan unudulduğunu, sonra unudulanların bir hissəsinin yeni səylərlə başdan kəşfedilmə məcburiyyəti yarandığını deyə bilərik. Belə ki, Bizansın məşhur silahı olan yunan odu, yaxud möhkəmliyi ilə məşhur olan Şam poladı kimi bir çox qədim texnologiya məhsulu müasir elm adamlarına tam aydın deyil. Bəlkə də piramidaların necə tikilməsi ilə bağlı biliklərin ötən əsrdə belə Misirdə yaşayanlar tərəfindən bilinməməsini də belə bir itki ilə izah edə bilərik. Halbuki biliklərin əldə edilməsindəki motivasiyaları Allahın əmrini yerini yetirmək və Allahın qüdrətilə sənətini tanımaq olanlar üçün biliyi gizlətmək səyləri mənasızdır.

87 İbn Rüşd, “Fəlsəfə və din əlaqəsi haqqında son söz”, **İslam Filosoflarından Fəlsəfi Mətnlər**, tərc.: Mahmut Kaya, Klassik, İstanbul, 2005, s. 467-468.

Belə bir motivasiya biliyin kiçik zümrənin monopoliyasında qalmamasına və əldə edilən biliklərin bütün bəşəriyyətə yayılmasına imkan verir. Şübhəsiz ki, elmi biliklərin geniş yayılması belə bir motivasiya xaricindəki yollarla da əldə edilə bilər. Hər halda, Quranın irəli sürdüyü şəkildə motivasiyanın biliklərin yayılması kimi mühüm bir prosesə imkan verdiyini isbat etmək çox mühümdür.

Elmi biliklər tarixi proses daxilində bir çox fərqli inancda olan insanlar tərəfindən üzə çıxarılıb. Bu bilikləri tarixə bəxş edənlər arasında yəhudilər, xristianlar, müsəlmanlar, hindlilər, bütpərəstlər və ateistlər də vardır. Bir dinin daxilində müxtəlif şərhələr verənlərin və fərqli məzhəbləri təqib edənlərin də olduğunu xatırlamalıyıq. Bu səbəbdən, illərlə toplanan elmi biliklərdən istifadə etmək üçün müxtəlif inancdan olanlardan gələn biliklərə açıq olmaq və bu mövzuya kompleksiz yanaşmaq lazımdır. Quranın kainatdakı fenomenlər üzərində düşünməyə sövq edərkən belə bir kompleks aşılayan heç bir ifadəsinin olmaması da çox mühümdür. Bununla yanaşı, Quran tayfabaz və irqçi yanaşmaları tənqid edərək irq, dəri rəngi və qan əlaqəsi fərqlərini əhəmiyyətsiz hesab edən, bunlardan üstün dəyərlərə əhəmiyyət verən bir zehin quruluşu formalaşdırmışdır. Bu yanaşma başqa millətləri alçaldaraq özünü onlardan gələcək hər cür biliyə qapayan yanaşmaları kənarlaşdırır. Buna nümunə olaraq Qurandan aşağıdakı ayələri göstərmək olar:

“Ey insanlar! Həqiqətən sizi bir kişi və bir qadından yaratdıq və bir-birinizlə tanış olmağınız üçün sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Şübhəsiz ki, Allah dərgahında ən dəyərliniz təqva cəhətdən ən öndə olanınızdır”.⁸⁸

“Göylərin və yerin yaradılışıyla dillərinizin və rənglərinizin fərqli olması Onun dəlillərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda elmi insanlar üçün dəlillər vardır”.⁸⁹

Bütün kainatı və bütün qövmləri yalnız bir Yaradanın əsərləri kimi qəbul edən Quran baxımından həqiqət universalıdır, cəmiyyətdən cəmiyyətə dəyişən həqiqətlər yoxdur. Hər cəmiyyət üçün müəyyən ilahları uyğun hesab edən keçmişin politeist sistemləri və reallığın müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli olduğunu ifadə edən, dövrümüzün universal reallıqları rədd edən postmodern yanaşmaları Qurandan əsla dəstək almırlar. Qurana əsasən, universal reallıqlar mövcuddur. Bu səbəbdən, hansı cəmiyyət bu reallıqları əldə edirsə etsin, həmin reallığın təbiətinə zərər gəlmir. Nəticədə digər cəmiyyətin kəşf etdiyi həqiqətlər də tək ilah olan Allahın yaratdığı kainatdakı fenomenlərlə bağlı olduğuna görə dəyərlidir. Başqa cəmiyyətlərdən gələn hər şeyi rədd edən dini fanatikliyə əsas olacaq bir ifadə Quranda yoxdur. “Din” adından danışanların bu mövzudakı niyyətlərinə nəzər yetirdikdə, Quranda belə bir ifadənin olmamasının dəyəri daha yaxşı aydın olur.

“Din” adından danışan bu şəxsləri “din tacirləri” kimi xa-

88 “Hucurat” surəsi 49/13.

89 “Rum” surəsi, 30/22.

rakterizə edən, ilk İslam filosofu kimi qəbul edilən əl-Kindinin (IX əsr) aşağıdakı sözləri müsəlmanın digər zümrə və inanclara malik qruplardan gələn biliklərə qarşı göstərməli olduğu davranışları gözəl şəkildə qısaca belə izah edir:

“Haradan gəlməsindən, uzaq və başqa millətlərdən olmasından asılı olmayaraq həqiqətin gözəlliyini mənimsəməkdən və ona malik olmaqdan utanmamalıyıq. Çünki həqiqəti axtaran insan üçün həqiqətdən daha dəyərli bir şey ola bilməz. Belə olduğu halda, həqiqətə əhəmiyyət verməmək, onu deyəni və gətirəni alçaltmaq doğru deyildir”.⁹⁰

Quran kainatdakı fenomenləri bilmə fəaliyyəti olan elmə motivasiya verərkən yaratdığı etik sistem elmin, insanlığın faydasına və Allahın bir neməti olan təbiətə zərər vermədən istifadə edilməsini zəruri edir.⁹¹ Bilik gücdür və biliyin etik prinsiplərə diqqət edilmədən istifadəsinin səbəb olacağı problemləri ötən əsrdə dünyada baş verənləri müşahidə etmiş hər insan bilir. Yaxşı və doğru ilə yanaşı, pis və səhvin qarşısında olmaq, zəiflərə təmənnəsiz qayğı göstərmək Quranın prinsipləridir. Belə prinsiplər həyatın bir çox mərhələsində mühüm olduğu kimi, əsas güc mənbəyi olan elmi biliklərin əldə edilmə və istifadəsində də çox əhəmiyyətlidir.

90 Kindi, “Kitab fil Fəlsəfətül Ula”, **İslam Filosoflarından Fəlsəfə Mətnləri**, tərc.: Mahmut Kaya, Klassik, İstanbul, 2005, s. 9.

91 Quranın imkan verdiyi fərziyyələr və motivasiya ilə yanaşı, onun yaratdığı etik sistemin elmi fəaliyyətlərlə əlaqəsini üçüncü əsas başlıq kimi də qəbul etmək olar. Lakin biz bu mövzuya motivasiyalarla bağlı başlıq altında qısaca toxumaqla kifayətlənirik.

Məsələn, tibb sahəsində əldə edilən biliklərin bəşəriyyətin faydası üçün, məsuliyyətlə, insanları aldatmadan, zəif və yoxsullara qayğı göstərməkdə istifadə edilməsinin nə qədər mühüm olduğu hamıya aydındır. Digər tərəfdən, hamımızın yaşam sahəsi olan və ona vurduğumuz zərərin biz və bizdən sonrakı nəsillər üçün zərəərə çevrildiyi təbiətə qarşı cavabdeh bir yanaşmayla, elmi səylər nəticəsində əldə edilən texnoloji məhsullardan istifadə etmək bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Quranın aşağıdakı ayəsi həmin məsələdə bu kitabı əsas qəbul edənlər üçün mühüm nəsihətdir:

“İnsanların öz əlləriylə etdiklərinə görə quruda və dənizdə qarışıqlıq yarandı. Bundan imtina etmələri üçün etdiklərinin bir hissəsini onlara daddırıraq”.⁹²

Təbiətə vurulan zərərin insanlar üçün zərəərə çevrildiyi keçmiş dövrlərdə də müşahidə edilən bir faktdır. Məsələn, meşələri yandıranlar bunun nəticələrini də görüblər. Lakin həqiqi mənada insanın təbiətə verə biləcəyi zərərin miqyası XVII əsrdəki elmi inqilabın nəticəsi olaraq XVI-II-XIX əsrlərdəki sənaye inqilabından sonra aydın oldu. Ətraf mühit düşüncəsinin ciddi şəkildə üzə çıxması isə yalnız XX əsrdə baş verdi. Bunları nəzərə aldığımız zaman VII əsrdə vəhy edilən Quranda insanların davranışları ilə quruya və dənizlərə zərər verdikləri, bunun ziyanını özlərinin cəkəcəyi və belə davranışlardan uzaq olmağın zəruriliyinin vurğulanması həqiqətən çox əhəmiyyətlidir.

92 “Rum” surəsi, 30/41

Quranda kainatdakı fenomenlər Allahın ayələri kimi təqdim edilir, kainatın əsl sahibinin Allah olduğu şüuru aşılır. Şübhəsiz ki, müsəlman üçün Allahın ayələri çox dəyərlidir. Onlara uyğun davranmamaq, təbiətə zərər verərək digər insanlara və gələcək nəsillərə zərər vermək Quranın aşladığı məsuliyyət hissilə üst-üstə düşür. Təbiətə Quranın inşa etdiyi zehinlə və öyrətdiyi etik sistemlə baxan insan ona zərər verməkdən çəkinməlidir.

Bir sözlə, Quran insanlara təsiri heç bir böyük dində olmadığı qədər, yüzlərlə ayəsilə kainatdakı fenomenlərə yönləndirərək və bu fenomenləri araşdırmağı Allahın qüdrət və sənətini başa düşmək baxımından mühüm hesab edən anlayış irəli sürərək bunları öyrənmə fəaliyyəti üçün motivasiya yaradır. Bu motivasiyaya imkan verən Quranın elmi biliklərin paylaşılmasına dəstək verən, universal həqiqətlərin olduğunu ifadə edən, başqa millətlərdən əldə ediləcək elmi biliklərə mane olmayan, etik dəyərlərə diqqət edilməsini heç bir fəaliyyətdə kənarı qoymayan və təbiətin qorunmasına imkan verən quruluşu da mühüm xüsusiyyətlər kimi nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Bu kitabda Quranın inşa etdiyi zehni quruluşun elmi fəaliyyətlərlə əlaqəsindən bəhs edildi. Birinci bölümdə bu əlaqə elmi fəaliyyətləri müşayiət edən zehindəki fərziyyələr baxımından araşdırıldı. Elmi fəaliyyət zamanı bilib-bilməməyimizdən asılı olmayaraq zehnimizdə bir çox fərziyyələr olur. Bu fərziyyələr elmi fəaliyyətlə məşğul olmağımızda bizə dəstək verir. Məsələn, zehnimizdə, bu məqalədə toxunulduğu kimi, “kainatın rəsonal və aynlaşılan quruluşu vardır” şəklində fərziyyə olmasaydı, kainatı dərk etmək istəməyimizin, “təbiət qanunları universaldır” şəklində fərziyyə olmasaydı, yerdən-yerə, zamandan-zamana dəyişən və dəyişəcək olan qanunları tapmaq üçün bu qədər səy göstərməyimizin mənası olmazdı.

Bu məqalədə elmi fəaliyyət göstərməyimizə imkan verən bu kimi yeddi əsas fərziyyədən bəhs edildi və Quranın məzmunu ilə varlıq anlayışının bu fərziyyələri dəstəklədiyi, bunlara rəsonal əsas yaratdığı və dövrümüzdə elm dünyasında geniş yayılan naturalist-ateist yanaşmaya nisbətən bunu daha yaxşı etdiyi göstərilməyə çalışılıb.

Bu kitabda qeyd etməyə çalışdığımız kimi, Quran bu fərziyyələrin bir hissəsini teist varlıq anlayışı təqdim edərək, bir hissəsini hərəkətlərimizə görə cavabdeh olduğumuzu deyərək, bir hissəsini kainatı dərk etməyə inadla dəvət edərək, bir hissəsini isə məzmunundakı digər bəzi vurğularla dəstəkləyir. Quranın teist ontologiya irəli sürərək dəstəklədiyi fərziyyələrlə bağlı iudaizm və xristianlıqla eyni mövqedə olduğunu deyə bilərik. Belə ki, kitabımızda müsəlman olmayan teist filosof və elm adamlarından sitatlar gətirərək ortaq cəhətləri də göstərməyə çalışdıq. Bəzi hallarda Quranın məzmununu ilə digər teist inanca olanlar arasında müəyyən fərq olduğuna (bu, həm dərəcə, həm də mahiyyət fərqi ola bilər) diqqət edilməlidir. Məsələn, Quranın məzmununun “kainat haqqında biliklər əldə etmədə müşahidə mühümdür” fərziyyəsinə verdiyi dəstəyin bütün teist dinlərdən daha çox olması kimi cəhətlər də nəzərə alınmalıdır.

Təcrübədəki faydası nəzərə alınaraq və ya müəyyən rasionel əsasla malik olmadan da bu fərziyyələri irəli sürənlərin mövcud olduğu bir həqiqətdir. Məsələn, elmi fəaliyyətlərin texnologiyanı inkişaf etdirmədəki təcrübi faydası nəzərə alınaraq “kainatı araşdırmaq dəyərlidir” fərziyyəsi və ya təbiət qanunlarının universal olduğu ilə bağlı fərziyyələr rasionel əsas olmadan da irəli sürülə bilər. Belə ki, bu fərziyyələrə sahib olan bir çox məşhur naturalist elm adamı da var. Lakin Quranın heç bir təcrübi faydadən asılı olmadan və rasionel əsas irəli sürərək bu fərziyyələri dəstəklədiyini təsbit etmək çox əhəmiyyətlidir. Rasionel əsas düşünülmədən bu fərziyyələr irəli sürülsə də, fəlsəfi baxımdan həmin fərziyyələrin rasionel əsasının nə olduğu çox

əhəmiyyətlidir. Belə bir əsas olmadan bu fərziyyələri irəli sürmək intellektual baxımdan qənaətbəxş ola bilməz. Kitab boyu göstərməyə çalışdığımız kimi, naturalist-ateist fəlsəfi yanaşmanın bu fərziyyələrə rəasional əsas təqdim etməməsinin əksinə, Quran bu əsası çox uğurlu şəkildə irəli sürür.

Kitabın ikinci bölməsində Quranın elmi fəaliyyətlərin reallaşmasına verdiyi motivasiya qeyd edilib. Quran kainatdakı fenomenləri araşdırmağa, bunlardan nəticələr çıxarmağa və bunlar vasitəsilə Allahın qüdrət və sənətini başa düşməyə dünyada heç bir təsirli dində olmadığı qədər yönləndirir. Bunu göstərmək üçün kitab boyu Qurandan bir çox iqtibaslar da gətirdik. Quran insanları kainatdakı fenomenlərə yönləndirərək bunların ən sofistika araşdırma forması olan elmi fəaliyyət üçün lazımi motivasiyanı təmin edir. Zehnimizdəki lazımi fərziyyələr qədər təkanverici qüvvəni tapmağımız da elmi fəaliyyət baxımından mühümdür. Elmi fəaliyyət nəticəsində pul, şöhrət, xarizma qazanmaq da motivasiya mənbəyi ola bilər. Lakin Quranın heç bir dünyəvi mənfəət olmadan motivasiya yaratması dəyərləndirilməsi zəruri olan mühüm cəhətdir.

Quranın məzmununun elmi fəaliyyətlərə imkan verən fərziyyələrlə əlaqəsinə əvvəldən müəyyən etdiyimiz qədər toxunulmasının əksinə, motivasiya mövzusunda bundan əvvəl başqa araşdırmalarda da toxunulub. Bu kitabda fərqli olan cəhət Quranın bəhs edilən fərziyyələri dəstəkləməsi və yaratdığı motivasiyaya birgə nəzər yetirilərək onun elmi zehni inşa etməsinin təfəsilatlı mənzərəsini ortaya qoymasıdır.

Əlbəttə ki, Quranın elmi zehni inşa etməsi məsələsində vurğuladıqlarımıza əlavələrin edilməsi və ya burada qısa şəkildə diqqəti cəlb etdiyimiz cəhətlər genişləndirilməklə daha da təfsilatlı mənzərə üzə çıxarıla bilər. Məsələn, motivasiya bölməsində qısaca toxunduğumuz bir məsələ olan Quranın təqdim etdiyi etikanın bu mövzu baxımından əhəmiyyəti üçüncü başlıq kimi götürülərək detallı şəkildə araşdırıla bilər. Elmi fəaliyyətlə məşğul olarkən bu fəaliyyətin insanlığın, gələcək nəsillərin, təbiətin və digər canlı növlərinin faydasına həyata keçirilməsi etik dəyərlərə malik olmaqla bağlı mühüm məsələdir.

Bu kitabda toxunulmayan xüsusların burada deyilənlərlə birləşdirilməsi və burada toxunulanlar genişləndirilməklə gələcəkdə bu mövzuda daha təfsilatlı araşdırmaların ortaya çıxacağına ümid edirik.

Bu kitabda qeyd edildiyi kimi, Quranın məzmunu elmi fəaliyyətləri dəstəkləyici istiqamətdə olsa da, xüsusən son əsrlərdə müsəlman cəmiyyətlərin elmlə əlaqəsinin uğurlu olmadığı da tarixi gerçəkdir. Bunun səbəbləri isə başqa araşdırmaların mövzudur. Lakin istər XVII-XXI əsrlər arasındakı uğursuzluqlar, istərsə də IX-XIII əsrlər arasındakı uğurlar qiymətləndirilərkən buradakı təhlillərin nəzərə alınmasının da böyük rola malik olacağını düşünürük.

MƏNBƏ

- Aristotel, **Metaphysics**, tərc.: Hugh LawsonTancred, Penguin Classics, London, 1999.
- Armstrong, Devid, “Reply to Van Fraassen”, **Australian Journal of Philosophy**, 66:2, 1988.
- Armstrong, Devid, **What Is a Law of Nature?**, Cambridge University Press, Kembriç, 1983.
- Ary, D., Jacobs L.D. və Razavieh, A., **Introduction Research in Education**, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1996.
- Bib, Helen, “Necessary Connections and The Problem of Induction”, **Nous**, 45, 2011.
- Bruk, Con Hedli, **Science and Religion: Some Historical Perspectives**, Cambridge University Press, Kembriç, 1991.
- Kalapris, Alice, **The Quotable Eynşteyn**, Princeton University Press, Prinston, 1996.

Kalvin, Melvin, **Chemical Evolution**, Clarendon Press, Oksford, 1969.

Darvin, Frensis, **The Life and Letders of Charles Darwin Including an Autobiographical Chapter**, Con Murray, London, 1887.

Devis, Paul, “Taking Science on Faith”, **New York Times**, 24 noyabr 2007.

Daukins, Riçard, **River Out of Eden: A Darwinian View of Life**, Basic Books/Harper Collins, Nyu York, 1995.

Doko, Enis, “Aksiyolojik Argüman: Değerlerin Ontolojik Temellendirmesi Tanrısız Mümkün Mü?”, Caner Taslaman və Enis Doko (red.), **Allah, fəlsəfə və elm**, İstanbul nəşriyyatı, İstanbul, 2014.

Doko, Enis, **Dahi və Dindar: İsaak Nyuton**, İstanbul nəşriyyatı, İstanbul, 2011.

Dretsk, Fred, “Laws of Nature”, **Philosophy of Science**, 44, 1977.

Erman, Con, “Laws of Nature: The Empiricist Challenge”, R. Bogdan (red.), **D. M. Armstrong**, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1984.

Erman, Con, “The Universality of Laws”, **Philosophy of Science**, 45, 1978.

El-Battani, **El-Zij es-Sabi**.

Field, H.H., **Science Without Numbers: A Defence of Nominalism**, Blackwell, Oksford, 1980.

- Flyu, Entoni, **There Is A God: How The Worlds Most Notorious Atheist Changed His Mind**, Harper Collins, Nyu York, 2007.
- Force, Ceyms E. və Popkin, Riçard H. (red.), **Newton and Religion: Context, Nature, and Influence**, Kluwer Academic Publishers, Dordrext, 1999.
- Qaliley, Qalileo, **Dialogue Concerning The Two Chief World Systems**, tərc.: Stillman Drake, University of California Press, Berkeley, 1967.
- Qolşani, Mehdi, **The Holy Quran and The Sciences of Nature**, Global Scholarly Publications, New York, 2003.
- Holdeyn, J.B.S., **Possible Worlds**, Transaction Publishers, New Brunswick, 2001.
- Harrison, Piter, **The Bible, Protestantism and The Rise of Natural Science**, Cambridge University Press, Kembriç, 1998.
- Hokinq, Stephən və Mlodinow, Leonard, **Böyük Tasarım**, tərc.: Selma Öyünç, Doğan Kitab, İstanbul, 2012.
- Holton, Cerald, **Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Eynşteyn**, Harvard University Press, Kembriç MA, 1988.
- Houill, Kennet J., **Gods Two Books: Copernican Cosmology and Biblical Interpretation in Early Modern Science**, University of Notre Dame Press, Notr Dam, 2002.

- Yum, Devid, **A Treatise of Human Nature**, Con Noon, London, 1739.
- İbn Rüşd, “Fəlsəfə və din əlaqəsi haqqında son söz”, **İslam Filosoflarından fəlsəfə mətnləri**, tərc.: Mahmud Qaya, Klassik, İstanbul, 2005.
- Kats, Viktor J., **A History of Mathematics: An Introduction**, Person, 2008.
- Kindi, “Kitab fil Fəlsəfətil Ula”, **İslam Filosoflarından fəlsəfə mətnləri**, tərc.: Mahmud Qaya, İstanbul, Klassik, 2005.
- Levis, Devid, **Counterfactuals**, Harvard University Press, Kembric MA, 1973.
- Mill, Con, **A System of Logic**, Longmans, London, 1947.
- Plantinqa, Alvin, “Naturalizmə qarşı təkamül arqumenti”, Caner Taslaman və Enis Doko (red.), **Allah, Felsefe və Bilim**, İstanbul nəşriyyatı, İstanbul, 2014.
- Plato, **Republic**, tərc.: R.Allen, Yeil University Press, Yeil, 2006.
- Plott, C., **Global History of Philosophy: The Period of Scholasticism**, Motilal Banarsidass, Dehli, 2000.
- Popper, Karl, **Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge**, Basic Books, Nyu York, 1962.
- Patnem, Hillary, “What is Mathematical Truth”, **Mathematics Matter and Method: Philosophical Papers**, Cambridge University Press, Kembric MA, 1979.

- Quin, W.V, "On What There Is", **From a Logical Point of View**, Harvard University Press, Kembric MA, 1980.
- Ramsey, Frank, **Foundations**, Routledge, London, 1978.
- Ratzş, Del, "The Religious Roots of Science", Melville Y. Stewart (red.), **Science and Religion in Dialogue**, WileyBlackwell, Nyu York, 2010.
- Sabra, A.I., "Ibn al Haytham: Brief Life of an Arab Mathematician", **Harvard Magazine**, sentyabr-oktyabr, 2003.
- Steyner, Mark, **The Applicability of Mathematics as a Philosophical Problem**, Harvard University Press, Kembric MA, 1998.
- Svarts, Norman, **The Concept of Physical Law**, Cambridge University Press, Nyu York, 1985.
- Taslaman, Caner, **Arzulardan Allaha Ulaşmak**, Etkileşim nəşriyyatı, İstanbul, 2014.
- Taslaman, Caner, **Kainatdan Allaha**, Etkileşim nəşriyyatı, İstanbul, 2014.
- Tooley, Maykl, "The Nature of Laws", **Canadian Journal of Philosophy**, 7, 1977.
- Van Fraassen, Bas, "Armstrong, Cartwright and Erman on Laws and Symmetry", **Philosophy and Phenomenological Research**, 2, 1993.
- Uinberq, S., **Dreams of a Final Theory**, Vintage, London, 1993.

Uigner, E.P., “The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in The Natural Sciences”, **Symmetries and Reflections**, MIT Press, Kemblic MA, 1964.

<http://reviewofreligions.org/9422/fromthearchivesislamandscienceconcordanceorconflict/>

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/physics/laureates/1979/salamspeech.html

